શેઠ સોરાબજી જમસેદજી જીજીભાઈના

ઈનામનો નિબંધ.

दुकाळ विषे निबंध.

(हिंदुस्तानमां पडेला दुकाळ संबंधी
जाणवा जोग हकीकत.)

રચનાર

અદલજી જમશેદજી ખોરી,

બારિસ્ટર–એટ–લૉ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર.

ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી.

अमदावाद.

આર્યોદય પ્રેસમાં છાપ્યો.

આશ્વિન, સંવત્ ૧૯૪૦.—અકટોબર, સને ૧૮૮૪.

કીમત ૯ આના.

વરસાદ પડવો શરૂ થયો એટલે ઘણાં લોક દક્ષિણમાં પાછાં ફરવા માંડયાં હતાં, અને તેઓ પોત પોતાના તાલુકાઓમાં જઈ પહોંચે તે માટે સરકારે તેઓના દરેક કુટુંબના વડાને અકેકી પાસ (રૂક્કો) આપી હતી કે રસ્તે જતાં ગરજ પડે તો સરકારી બાંધકામ ઉપર આખું કુટુંબ કામે લાગી રોજી મેળવી શકે. અગષ્ટ મહિનાની અધવચ સૂધીમાં બેલગામ ખાતે ખોરાકની જણસોના ભાવ નીચે પ્રમાણે હતા.-

ચોખા. રૂ. ૧)ના	શેર	૪
જુવાર. ”	”	૫ થી પાા.
ઘઉં. ”	”	૫.
મસૂર. ”	”	૫.
તુવેરનીદાળ”	”	પાા
ચણા. ”	”	૪াাથી ૫.
ગોળ. ”	”	૧૦.
કોપરેલ. ”	”	૬ાા
તેલ. ”	”	પાા

સોલાપુર ખાતે આ સાલમાં ઘણીજ તંગી ચાલી હતી, અને તેથી શહેરમાં લોકો લૂંટ પાડવા લાગ્યા હતા. લોકો ઉપર માર પડતો, તેઓને તુરંગમાં (બંધીખાને) નાખવામાં આવતાં, તથા એ સિવાય બીજી સખત સજા થતી, પણ તેઓ લૂંટ પાડવાને જરાએ આંચકો ખાતા નહિ, એટલાં તેઓ ભૂખથી હેરાન હેરાન થઈ ગયાં હતાં. દક્ષિણનાં કેટલાંક ઠેકાણાં ઉપર મરણ ઘણાં નિપજવાથી તેની તપાસ કરતાં એવું માલમ પડયું હતું કે, ભૂખ્યા લોકોને તથા મજુરી કરનારાંઓને ઘણી કંજુસાઇથી ખોરાક પૂરો પાડવામાં આવતો હતો. આ ભયંકર દુકાળના વખતમાં માર્ચ મહિના સૂધીમાંજ બહાર ગામથી નજદીક ચૌદ હજાર

માણસો મુંબાઇમાં આવી લાગ્યાં હતાં. એઓમાંનો લગભગ અરધો ભાગ સતારા તરફનો હતો, અને બાકીનાં સોલાપુર, પુના, અહમદનગર, અને બીજા તાલુકાનાં લોક હતાં. એ માણસોમાં લગભગ ૫૦૦૦ બાળકો હતાં. પાંચ છ હજાર માણસોને તો મીલોમાં (સૂતર કાતવા વણવાનાં કારખાનાંમાં) તથા બીજાં કેટલાંક કામો માં ૧૭ મળી ગઈ હતી, પણ બાકીનાં બીજાં આઠ નવ હજાર માણસો દરદી હતાં અને તેઓનું દરદ શેહેરમાં ફેલાઇ જાય તેની સત્તાવાળાઓને બીક રહેતી હતી. આ લોકોના આવી પહોંચવાથી તથા દિન પરદિન વધારો થવાથી મુંબાઇમાં અનાજના ભાવ વધી ગયા હતા. ચોખા રૂ. ૧૦) નો એક ફરો તથા દાળ રૂ. ૧૨)નો ફરો મળતી હતી. પાંજરાપોળના ધરમખાતાએ ગરીબ અને ભૂખે મરતાં લોકોને આશરો આપી દરરોજ પાંચ હજાર માણસોનું પેટ ભર્યું હતું. સરકારે છેક બાહારથી આવતાં લોકોને મુંબાઇ સૂધી આવી પહોંચવા ન દેતાં રસ્તામાંજ પનવેલ, થાણા, કુરલા વગેરે જગાઓમાં ધરમશાળાઓ સ્થાપી હતી ત્યાં રાખ્યાં હતાં. એ ઠેકાણે દરદીઓને તથા શરીરે અશક્ત લોકોને રાખી પાળવામાં આવતાં હતાં.

એ વરસના એપ્રિલ માસની અધવચ સૂધીમાં દક્ષિણના જૂદા જૂદા જીલ્લાઓમાં જૂદા જૂદા અનાજના ભાવ શા હતા, મજુરોની સંખ્યા કેટલી હતી, તથા તેઓ અને બીજાં લોકો પાછળ કેટલો ખરચ થયો હતો, તેનો કોઠો નીચે પ્રમાણે-છે.

જીલ્લાઓ.	કામે લાગેલા મજુરો.	કુલ ખર્ચ.	અનાજના ભાવ.
ખાનદેશ.	૩૭૨૫	૧૪૬૦૪૮	જુવાર રૂ ૧)ની શેર ૩૨॥ બાજરી " ૨૮॥
નાશક.	૧૫૬૮૦	૧૮૮૮૨૯	જુવાર. " ૩૧ બાજરી. " ૨૫
અહમદનગર.	૨૨૨૬૦	૩૬૨૮૨૨	જુવાર. " ૨૫॥ બાજરી. " ૨૪
પુના.	૩૩૬૯૦	૫૯૨૫૬૨	જુવાર. " ૨૪ બાજરી. " ૨૩
સોલાપુર.	૪૭૧૪૩	૫૨૯૨૫૯	જુવાર. " ૨૧
સતારા.	૩૦૨૧૨	૫૭૦૩૩૦	જુવાર. " ૧૮॥ બાજરી. " ૧૯
કલાદગી.	૩૧૮૪૯	૮૨૧૮૦૧	જુવાર. " ૧૬॥ બાજરી. " ૧૬
બેલગામ.	૨૭૫૮૬	૬૮૮૭૦૧	જુવાર. " ૧૮ બાજરી. " ૧૮
ધારવાડ.	૪૧૨૯૪	૯૬૧૨૪૧	જુવાર. " ૧૬॥

આ કોઠા ઉપરથી જણાશે કે બધા કરતાં કલાદગી જીલ્લામાં અનાજ મોઘું મળતું હતું. તેનું કારણ એ હતું કે તે ઠેકાણે છૂટકારાના ઉપાય લેવામાં આવ્યા નહોતા; લોકો ખાનગી સખાવત મેળવી શકતાં નહોતાં, ને બાળકો ઘણી માઠી હાલતમાં હતાં. ચોમાસુ શરૂ થતાં લોકોનું સંકટ ટળશે એવી આશા રાખવામાં આવી હતી, પણ તે આશા દક્ષિણના સંબંધમાં વ્યર્થ ગઈ હતી; કોઈ પણ જીલ્લામાં વીસથી વધારે ઇંચ પાણી પડ્યું નહોતું, તેથી પાક ઉગી નીકળવાની ને જ્યાં ઉગી નીકળ્યો હતો ત્યાં તેને વધવાની આશા રહી નહોતી. ગૂજરાતમાં દુકાળ પડવાનો ભય લાગ્યાથી, વડોદરા રેલવેની મારફતે ત્યાંનું અનાજ દક્ષિણ તરફ લેઇ જવામાં આવતું અટકાવવામાં આવ્યું હતું. દક્ષિણમાં પહેલાં લોકો વાંસનાં બીઆં, ઝાડનાં પાંદડાં, તથા આંબલીના ચિચોડા ખાતાં હતાં, પણ પાછળથી તે ન મળવાથી ગટરે ગટરે અને ઊકરડે ઊકરડે એઠાં અનાજની પતરાળીઓ શોધતાં ફરતાં હતાં. વળી માણસ માણસનું માંસ ખાવા લાગ્યાં હતાં; એટલુંજ નહિ, પણ કેટલાંક માબાપ પોતાનાં બાળકોને કાપી ખાતાં જણાયાં હતાં. આવી વખતે કણિઆઓની દુકાનો લુંટાવા માંડી હતી, તેથી દુકાનદારોને બચાવવા લશ્કરી પહેરા રાખવાની જરૂર પડી હતી. જી. આઇ. પી. રેલવેની ગાડીઓમાંથી દરરોજ એક હજાર રૂપિઆનું અનાજ ચોરાતું એવું જાણવામાં આવ્યું છે. ભૂખે મરતા લોકો આવી ચોરી કરવા ઉલટથી બહાર પડેછે, કારણ કે તેઓ પકડાયછે તો સરકાર તેઓને તુરંગમાં નાંખી તેમનું પેટ ભરેછે. આગષ્ટ મહિનામાં દક્ષિણમાં સરાસરી રૂ. ૧)નું બાર શેર અનાજ મળતું હતું, પણ કલાદગીમાં એટલું સંકટ હતું કે ત્યાં અનાજ રૂ ૧) નું માત્ર આઠશેર મળી શકતું હતું. આ વખતે સર રીચર્ડ ટેમ્પલ જે દુકાળના

ડૉ. પ્રદ્યુમ્ન ભ. ખાચર

મૂલકમાં ફરતો હતો, તેને લોકો તરફથી એવી અરજ કરવામાં આવી કે વેપારીઓને દાણા વેચવાનો એક નિરખ કરી આપવો; પણ તેમ કરવા તેણે ના પાડી, કારણ કે એવી રીતે વેપારીઓની વચ્ચે પડવાથી તેઓ અનાજનો વેપાર કરવાનું તદન છોડી દેછે, બહારથી અનાજ મંગાવતા નથી, અને તેથી મોઘા ભાવે પણ અનાજ મળી શકતું નથી; પણ ભાવ વધારે ખાવાની લાલચથી તેઓ જથાબંધ અનાજ બહારથી મંગાવે છે અને તેથી સોંઘુ મોંઘું પણ અનાજ ન મળવાનો ભય રહેતો નથી. આ વખતે મુંબાઇના એક પ્રખ્યાત ભાટીઆ વેપારી મોરારજી ગોકળદાસે ઘણી તારીફ લાયક મહેનત કીધી હતી. તેની દેખરેખ હેઠલ દુકાળનું એક મોટું ફંડ ઊભું થયું હતું. અને તે ફંડમાંથી ઘણાં ગરીબોને અન્ન વસ્ત્ર પૂરાં પાડવામાં આવ્યાં હતાં. એ ઉપરાંત થોડાં વરસ થયાં પુનામાં પોતાના દેશના ભલાને માટે ઊભી થયેલી સાર્વજનિક સભાની મહેનત, કાળજી અને દયાનો કાંઇ પાર ન હતો. તેણે પોતાની તરફથી જૂદા જૂદા આડતિઆઓ જૂદે જૂદે ઠેકાણે મોકલી દુકાળના સંબંધમાં બારીક ખબર રાખી હતી, અને તે સઘળી ખબર એ સભા સરકારને પહોંચતી કરી સરકારની મહેરબાની મેળવતી હતી. સરકારે પણ ચાંપતા ઉપાય લેવાનું કાંઇ બાકી રાખ્યું નહોતું. જાહેર બાંધકામ પાછળ લગાડેલાં મજુરોમાં દરેક પુરૂષને દરરોજ બે આના, દરેક સ્ત્રીને દોઢ આનો, અને દરેક છોકરાને એક આનો, એ પ્રમાણે દર ઠરાવ્યો હતો. આ દર ઇ. સ. ૧૭૭૬ની આખરે ઠરાવી આપ્યો હતો, પણ પછવાડેથી અનાજ સસ્તું થવાને લીધે મજુરોને દરરોજ એક આનો તથા એક શેર અનાજ આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. બે જાતનાં બાંધકામો માટે સરકારે ખાતાં ઊભાં કીધાં

હતાં.–એક મામલતદારી (લોકલ ફંડનું) ખાતું, અને બીજું ઈજનેરી ખાતું. પહેલા ખાતા ઉપર લાગેલાં માણસોમાં પુરૂષોને અરધો આનો અને એક શેર અનાજ, સ્ત્રીઓને પા આનો અને એક શેર અનાજ, અને છોકરાંઓને પા આનો તથા અરધો શેર અનાજ આપવામાં આવતું હતું. બીજા ખાતામાં કામે લાગેલાં માણસોમાં પુરૂષોને એક આનો ને એક શેર અનાજ, સ્ત્રીઓને અરધો આનો ને એક શેર અનાજ, અને છોકરાંઓને પા આનો ને અરધો શેર અનાજ આપવામાં આવતું હતું. સાત વરસની અંદરનાં છોકરાંને વગર મજુરીએ પા આનો આપવામાં આવતો હતો. આ વેળા એક તો ચાલુ દુકાળમાં લોકોનું સંકટ ટાળવાનાં, અને હવે પછી આવતા દુકાળમાં લોકોને મદદગાર થઇ પડે એવાં જે બાંધકામો સરકારે શરૂ કર્યા હતાં, તે મુખ્યત્વે કરીને નહેરો, તળાવો, અને ધોરી રસ્તા હતા. એ સઘળાં પાછળ લગભગ સવા કરોડ રૂપિઆનો ખરચ થયો હતો. એ ઉપરાંત મહેસૂલના નજદીક પોણો કરોડ રૂપિઆ માફ કર્યા હતા, અને ઠેકાણે ઠેકાણે સદાવ્રત ઊભાં કરાવી ત્યાં આંધળાં, પાંગળાં, તથા નાનાં બાળકોનાં પેટ ભરવાનો ખરચ પૂરો પાડયો હતો. મુંબાઇની સરકાર આ વખતમાં એવું ધારતી હતી કે સેંકડે ૨૦ માણસો મદદ લેવા બાહાર પડશે, પણ ફક્ત સેંકડે ૩ાની સરાસરી જેટલાં માણસો મદદ માગવા લાગ્યાં, તેથી લોકોની સંકટ ખમવાની શક્તિ વિષે સરકારને ઘણો સારો વિચાર બેઠો, અને તે ઉપરથી બનતા સૂધી પોતાના તરફથી તેઓને મદદ આપવા તે ઉસ્કેરાઈ હતી. સઘળાં બાંધકામો ઉપર પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધારે માલમ પડતી હતી. ચોમાસામાં એવી સ્ત્રીઓને ઘેર બેસાડી સૂતર કાંતવા વગેરેનું તથા બીજું ઘરગતુ કામ આ-

પવાના ઠરાવો કરવામાં આવ્યા હતા. જૂદાં જૂદાં બાંધકામો ઉપર શું શું કામ કરાવવું અને રોજી કેવી રીતે વહેંચવી, તથા સદાવ્રત ખાતાંમાં લોકોની કેવી સંભાળ લેવી, તે સર્વેના વિગતવાર ચોકસ કાયદાઓ સરકાર તરફથી બાંધવામાં આવ્યા હતા, અને તે પ્રમાણે ચાલવાને સરકારી અમલદારોને મજબૂત ભલામણ કરવામાં આવી હતી.

કોકણમાં પડેલા દુકાળ.

થાણા જીલ્લામાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૮૦૨ માં થાણા જીલ્લામાં દુકાળ પડ્યો હતો, એવું ત્યાંના ઘરડા માણસો જણાવે છે. ગોદાવરી નદી ઉપરના ગુનગ તાલુકામાંથી ભૂખડુ લોકો અહિં આવવાથી અનાજનો ભાવ વધી ગયો હતો. સરકારે એ લોકોને મુંબાઈથી થાણા સૂધીનો રસ્તો બનાવવા કામે લગાડ્યાં હતાં, અને દરેક માણસને ૧ શેર ચોખા અને એક પૈસો રોજ આપવામાં આવતો. વળી ઉરૂનમાં દુકાન ઉઘાડી મુંબાઇથી અનાજ મંગાવી એક રૂપિઆનું એક પાલી પ્રમાણે વેચ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૨૪–૨૫ માં વરસાદ થોડો પડ્યો હતો, તેથી દહેણું, વસાઇ અને સાષ્ટી તાલુકાઓમાં હમેશ કરતાં ત્રીજા ભાગ જેટલો પાક ઉતર્યો હતો, અને બહુ તંગી હતી. ચોખા અને બીજું અનાજ ઘણુજ મોંઘા ભાવે વેચાવા લાગ્યું હતું. આ વર્ષે સરકારે લોકો પાસેથી મહેસૂલ લીધું નહોતું.

ઇ. સ ૧૮૩૮–૩૯ માં સાષ્ટીમાં વરસાદ ન પડ્યો તેથી પાક ન ઉતર્યો. પણ સારા નશીબે મલબાર કાંઠાના મૂલકમાંથી વખતસર અનાજ આવવાથી લોકો સંકટમાંથી બચ્યાં હતાં.

કોલાબા જીલ્લામાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૮૧૭–૧૮ માં અહિં દુકાળ પડ્યો હતો. એ વખતે સરકારે મહેસૂલનો ૬ થી દસમો ભાગ માફ કીધો હતો, અને ગૃહસ્થ લોકોએ સખાવત કરી ગરીબોને બચાવ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૦૨ થી ઇ. સ. ૧૮૦૪ સૂધી એક મોટો દુકાળ પડ્યો હતો એવું દંતકથા ઉપરથી માલમ પડેછે. એ મોટા દુકાળ મલબારથી ગૂજરાત સૂધી પ્રસર્યો હતો. એ વખતે દેશાવરના લોકો આવી ભરાયાથી આ જીલ્લામાં ભારે તંગી ચાલી હતી અને ઘણાં માણસો મરવા લાગ્યાં હતાં. ભૂખમરાને લીધે લોકો પોતાનાં છોકરાંને વેચી દેતાં હતાં. આ વરસમાં એક ખાંડી સાધારણ ચોખા ચારસો રૂપિએ વેચાતા, અને સારા ચોખા રૂપિએ શેર વેચાતા; પણ પછી બંગાળેથી ચોખા આવ્યા હતા અને ભાવ ઉતરી ગયો હતો.—એ વરસ સૂધી પેસ્વા સરકારે મહેસૂલ મુદ્દલ લીધું નહોતું, અને તવંગરોએ ગરીબોને ખવરાવ્યું હતું, તથા મુએલાંને દાટવાના પૈસા આપ્યા હતા. વળી સરકારી કોઠારોમાંથી અનાજ વહેંચવામાં આવ્યું હતું, તેમજ દરેક ગામમાંથી જેટલું અનાજ મળી શક્યું તેટલુ તે તે ગામમાં વાપરી દીધું હતું. રસ્તાઓ ઉપર રખડતાં ગાયો વગેરે ઢોરને સૂકા ઘાસની એક પૂળી જે નાખે તેને અરધો શેર અનાજ આપવાનું રાઘો જીબાવા આંગરીઆએ કબૂલ કર્યું હતું. આ જીલ્લો અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવવા પછી ત્યાં દુકાળ પડ્યો નથી.

રત્નાગિરી જીલ્લામાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૭૯૨ અને ઇ. સ. ૧૮૦૨ માં આ જીલ્લામાં દુકાળ પડ્યો હતો. તેમાં પહેલો આઠથી દસ મહિના અને બીજો બારથી ચઉદ મહિના સૂધી ચાલ્યો હતો. એ

વખતે અનાજ રૂ.૧)નું ૪ થી ૬ શેર સૂધી થયું હતું, તેમાં પણ પહેલા દુકાળમાં એથી વધારે મોંઘો ભાવ હતો. ખેડ ગામ જે ઉત્તર તાલુકામાં આવ્યું છે ત્યાં ફકત ચોથા ભાગના રહેવાસીઓ રહ્યા હતા. ગૃહસ્થ લોકોએ ગરીબોને પાળ્યાં હતાં. સરકારે ખેડુતો પાસેથી મહેસૂલને બદલે લીધેલું અનાજ ભરી રાખ્યું હતું તે આ વખતે ગરીબોને મદદ કરવામાં વાપરવામાં આવ્યું હતું. વળી ત્રણ વરસ સૂધી મહેસૂલ ઉઘરાવ્યું નહોતું અને શાહુકારોને ભલામણ કીધી હતી કે ખેડુતો સાથે નરમાશથી વર્તવું.

ઇ. સ. ૧૮૨૪–૨૫ માં દુકાળ પડ્યો, એ વખતે જે ભાગો ઊંચાણમાં હતા ત્યાં બિલકુલ પાક થયો નહોતો અને જે નીચા હતા ત્યાં થોડુંક પાક્યું હતું. કોકણમાં પાણીની તંગી અગાઉ કદી પડતી નહોતી પણ આ વખતે પડી હતી. સરકારે રૂ.૪૨૩૬૭૮) ઉઘરાવેલા મહેસૂલમાંથી પાછા આપ્યા હતા, અને જાહેર બાંધકામ શરૂ કરી દક્ષિણમાંથી નાશી આવેલાં લોકોને તેમાં કામે લગાડ્યાં હતાં. વળી માહાર અને પેનની પાડોશમાં આવેલાં કેટલાંક તળાવ ગળાવી ખોદાવીને ઊંડા કીધાં હતાં.

―――oOo―――

સાવંતવાડીમાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૭૮૭–૮૮ માં કોલાપુરના રાજાની ધડીએ ધડીએ ચઢાઈ થવાથી આ તાલુકામાં અનાજ પાણીની તંગી પડી હતી, અને ઘણાંક ગામડાં લુંટાઈ જવાથી ઉજડ થયાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૭૯૧–૯૨માં વરસાદ નહિ વરસવાથી પાક ઉતર્યો નહિ તેથી થોડું ઘણું સંકટ પડયું હતું. સરકારે અનાજનાં વહાણો પકડી તેમાંનું અનાજ લેઇ દુકાળવાળા ભાગોમાં વાપર્યું હતું. એ વખતે ચોખા રૂ.૧)ના ૩થી પાંચ

શેર, નાગલી ૮ શેર, અને જુવાર તથા અડદ ૯ શેર વેચાયાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૨૧-૨૨ માં પણ વરસાદ ન વરસવાથી પાક થયો નહિ, અને તોફાન થવાથી બગાયતની સઘળી પેદાસ નાશ પામી હતી. એ વખતે સરકારે જોઈએ ત્યાં અનાજ વહેંચ્યું હતું. એ વરસમાં ચોખા રૂ. ૧)ના ૬ શેર વેચાયા હતા.

મુંબાઈમાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૮૦૨માં મુંબાઈમાં દુકાળ પડવાની ધાસ્તી હતી, તેથી સરકારે દેશાવર જતું અનાજ અટકાવ્યું હતું, અને વળી બહારથી અનાજ આણવાની સગવડને માટે તે ઉપરની જકાત લીધી નહોતી. સરકારે પોતાના અનાજના જથામાંથી રોજ ૪૦ ગુણો પોલિસ સુપરીનટેંડેન્ટની મારફતે ચોકસ ઠરાવેલા ભાવે બજારમાં વેચવા મૂકી હતી. વળી માંગલોરથી કેટલુંક અનાજ મંગાવી બજારમાં વેચાવ્યું હતું. આ વખતે પુનામાં તંગી પડી હતી તેથી પેસ્વા સરકારની અરજથી અંગ્રેજ સરકારે વણઝારાની મારફતે તથા બીજી રીતે બહાર ગામથી આવતું અનાજ પુને મોકલાવી ત્યાંના લોકોને મદદ કરી હતી, તેમજ કેટલુંક અનાજ સુરત પણ પહોંચતું કીધું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૧૨ના મોટા દુકાળની વખતે મુંબાઇથી બહારગામ અનાજનો મોટો જથો મોકલી આપવા મુંબાઇના વેપારીઓ લલચાયા હતા, તેથી ત્યાં અનાજના ભાવ વધી ગયા હતા. આ વખતે અંગ્રેજ સરકારે ઘણી મહેનત લીધી હતી. જેજે ઠેકાણે લસ્કર પડેલું હતું તે તે ઠેકાણે ખૂબ ચો-

કસી રાખી તમામ માણસોને જોઈતું અનાજ પૂરૂં પાડયું હતું; એવી મતલબથી કે રખેને તેઓ બળવો કરે અથવા બેદિલ થઈ ફરી જાય કે લૂંટફાટ કરે. આ વખતે મુંબાઈનો ગવરનર મિ. દંકન હતો.

ઇ. સ. ૧૮૨૪માં દક્ષિણમાં અને પશ્ચિમ ગૂજરાતમાં દુકાળ પડયો, એ વખતે મિ. માઉંટ સ્ટુઅરટ એલ્ફિન્સ્તન મુંબાઈનો ગવરનર હતો. તેણે ગૂજરાતના અને દક્ષિણના કલેકટરો ઉપર હૂકમ મોકલ્યા હતા કે અનાજ ઉપર તથા વેપારીની વણજારો ઉપર જાકાત લેવી નહિ. એ વરસમાં મુંબાઈમાં પાણીનો ઘણો દુકાળ પડયો હતો. હમેશાં ૮૪ ઇંચ વરસાદ પડતો તે આ વખતે ફકત ૨૫ ઇંચ પડયો હતો. આથી સરકારે કુવા ખોદાવવાની ગોઠવણ કરી, તે સાથે મુંબાઈ અને માહીમનાં ઘણાં તળાવો ઊંડાં તથા પહોળાં કરાવ્યાં.

ઇ. સ. ૧૮૨૫માં એક હજાર લોક સવાઇ રાજાના આશરા નીચે મુંબાઇ આવ્યાં હતાં. એ લોકોને સરકારે જનરલ એલાસીસના હાથ તળે જાહેર બાંધકામો ઉપર રોજીએ લગાડયાં હતાં, અને બીજે વરસે કચ્છમાં સુકાળ થવાથી તેઓને પોતાનેજ ખરચે પાછાં તેમને દેશ મોકલી દીધાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૩૮માં મુંબાઈમાં પાણીની તંગી પડી હતી. કાઠીઆવાડથી આ વખતે ઘણાં લોક અહિ આવ્યાં હતાં. પાણીને માટે કુવા તથા તળાવો ખોદાવવા મુંબાઈની સરકારે એક કમિટી નીમી હતી, તેમાં પારસીઓમાંથી મિ. ફરામજી કાવસજી, મિ. ધાકજી દાદાજી, અને તે વખતના મિ. જમસેદજી જીજીભાઇ હતા. મુંબાઇની સરકારે આ વેળાએ એવો ઢંઢેરો પિટાવ્યો હતો કે કોઇએ સારા કુવા તથા તળાવમાં નાહીને પાણી બગાડવું નહિ, અને તેનો તપાસ રાખવાનું કામ પોલીસને આપવામાં આવ્યું હતું. વળી કુવા

તથા તળાવોનું પાણી રસ્તાઓમાં છંટાતું બંધ કરવામાં આવ્યું હતું. ઢોરાંને પાણી પાવા સારૂ કોટ આગળની ખાઈનો ઉપયોગ કરાવ્યો હતો. અહિંનાં અને કાઠીઆવાડથી આવેલાં લોકોનું સંકટ ટાળી તેમને બચાવવા એક કમિટી થઇ હતી તેણે ઉઘરાણાં કરી નાણાં ભેગાં કર્યાં હતાં. પનવેલ અને ઉરૂનની લાઇન ઉપર રસ્તા બાંધવા એ લોકોને રાખ્યાં હતાં. દર મહિને પંદરસોથી તે બે હજાર રૂપિઆનો ખરચ બહારથી આવેલાં લોકોની પાછળ થયો હતો. વળી પાંજરાપોળના કારભારીઓએ પણ તેમને મદદ કરી હતી. તેમને પાંજરા પોળમાં રાખ્યાં હતાં, અને તેઓનુ દુઃખ ટાળવાને ઊભી થયેલી કમિટી સાથે મળી યોગ્ય મદદ કરી હતી. એજ વખતે ભરૂચ જીલ્લાના હાંસોટ પ્રગણામાં જબરૂં સંકટ ચાલવાથી રૂ. ૧૩૦૦૦) ખેડુતોને ધીર્યા હતા.

પ્રકરણ ૫ મું.

મદ્રાસ ઈલાકામાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૭૩૩ માં જ્યારે આ ઈલાકામાં દુકાળ પડયો ત્યારે એ મુગલાઇ રાજ્યના તાબામાં હતો. તે પહેલાં ત્યાં દેશી રાજાઓનો અમલ હતો. એ રાજાઓની તે વખતે મુખ્ય આવક જમીન ઉપર હતી, તેથી જમીનમાં વાવણી કરવા સારૂ પાણી જોઇએ તેને માટે તળાવો અને બીજી પાણીથી ભરેલી જગાઓ તેઓ સાફ રખાવતા હતા; પણ આ દુકાળના વખતે મોગલ શેનશાહોએ તેવી કંઇ યાદ કે દરકાર રાખી નહોતી. આવા બેદરકારીપણાથી તળાવો પૂરાઈ ગયાં હતાં, અને પાણી વગર જમીનનો મોટો ભાગ ખેડયા વગર રહી ગયો હતો; તે સાથે મોગલ શેનશાહો લોકો ઉપર જૂલમ ગુજારી પૈસાની બાબતમાં તેઓને બહુ-

જ નીચોવતા હતા. ઇ. સ. ૧૭૨૯ માં અનાજ વેચવાનો
સરકારે ચોકસ દર ઠરાવ્યો હતો તે પ્રમાણે લોકોને અના-
જ ખરીદવાની ફરજ પડી હતી. ચોખા એક રૂપિઆના
૧૩ માપ અને રાગી રૂ.૧) ની ૧૬ માપ વેચવાનું ઠરાવ્યું
હતું; એથી વધારે દામ આપીને જે ખરીદ કરે તેની પાસે-
થી અનાજ પાછું લેવામાં આવતું. વળી એક વરસના ખપ
ઉપરાંત વધારે અનાજ જે ભરી રાખે તેને તે વેચી નાંખ-
વું પડતું, નહિતો તે સરકાર લેઇ લેતી હતી. એ વખતે ૧
*ગાર્સ અનાજના ૪૦ † પેગોદા પડતા હતા. એક ગાર્સ અં-
ગ્રેજી લગભગ ૪૧ ટનના વજન બરાબર થતો હતો.

ઇ. સ. ૧૭૮૧–૮૨ માં દુકાળ પડ્યો હવો. આ વ-
ખતે કરનાટકનો મૂલક હૈદરઅલીએ ઘણોખરો ઉજ્જડ
કરી નાખ્યો હતો, અને મદ્રાસની આસપાસનો દેશ ઇ. સ.
૧૭૮૦ ની સાલથીજ તંગીમાં હતો. બહારગામથી જે
અનાજ આવતું તે ઉપર લેવાતી જકાત સરકારે કાઢી ના-
ખી હતી, અને બહારના પોતાના અમલદારો ઉપર અના-
જના જથા મોકલાવી આપવાના હૂકમ મોકલ્યા હતા. રો-
જ બજારમાં કેટલું અનાજ વેચાયછે તેની દેખરેખ રાખવા
સારૂ સરકારે એક કમિટી ઠરાવી હતી. વળી વેપારીઓ પા-
સેથી ગુનેગારી સાથેનાં એવાં લખત લખાવી લીધાં હતાં કે
તેઓ પાસે કેટલું અનાજ છે તે સરકારથી છુપાવે નહિ. મે
મહિનાથી ખપમાં આવતું અનાજ સપટેમ્બર સૂધી ચલાવવું
જોઇએ, તેને બદલે ફકત જૂન સૂધીજ ચાલશે એવું માલમ
પડી આવવાથી, રોજનો ચાલુ ખપ ઓછો કરવામાં આ-
વ્યો હતો. આટલી બધી તપાસ છતાં તારીખ ૬ ઠી જૂન-

* એક ગાર્સના લગભગ ૨૬૦ મણ થાય. † એક પે-
ગોદાની કીમત લગભગ હાલના સાડા ત્રણ રૂપિઆ જેટલી થતી.

ને રોજ ફકત ૨ દિવસ ચાલે એટલુંજ અનાજ માલમ પ-
ડ્યું હતું. આ વેળાએ એવું જણાવવામાં આવ્યું કે વેપા-
રીઓએ અનાજ ભરી રાખ્યુંછે પણ ઓછા ભાવથી વેચવા
કાઢતા નથી, તેથી સરકારે ઢંઢેરો પિટાવ્યો કે વેપારીઓએ
પોતાને ઠીક લાગે તે ભાવે પોતાનું અનાજ વેચવા માંડવું.
સરકારી અનાજના કોઠારમાંથી રોજની ચારસો ગુણો સર-
કારે કમિટીને હવાલે કીધી હતી, જેમાંથી રોજ ૮૦૦૦ મા-
ણસોનું પોષણ થતું હતું.

ઇ. સ. ૧૭૮૨ માં દુકાળ પડ્યો તે વખતે રસ્તે ર-
સ્તે મૂડદાં પડેલાં જણાયાં હતાં, પણ તરત લોકોના છૂટકારા
સારૂ જાહેર ઊઘરાણાં કર્યાં હતાં. ગરીબ લોકોને માટે યૂરો-
પિયનોએ દર મહિને રૂ.૮૦૦૦૦) આપ્યા હતા, અને થોડા
રૂપિઆ દેશીઓએ ભર્યા હતા. વળી જે વખતે સરકારે મદ-
દનાં નાણાં આપ્યાં ત્યારે " મોનીગા મુલમી" એવા નામનું
ગરીબ દેશીઓને મદદ કરવાનું સખાવત ખાતું ઊઘાડવામાં
આવ્યું હતું. એ ખાતાની મદદથી મે મહિનામાં ૪૦૦૦ મા-
ણસોને પાળવામાં આવ્યાં હતાં, પણ રહેતે રહેતે એવી મ-
દદ લેનારા લોકોની સંખ્યામાં વધારો થયો હતો. બંગાળા-
ના યૂરોપિયનોએ એવાં દુઃખી લોકોની મદદને માટે આગષ્ટ
માસમાં રૂ.૩૦૦૦૦) મોકલાવ્યા હતા. આટલું છતાં જે રકમ
ભેગી થઇ તે ભૂખે મરતાં લોકોનાં પેટ ભરવાને જોઈએ તે
કરતાં અધડી માલમ પડી હતી. ઉત્તર તરફના તાલુકાઓમાં
જ્યાં અનાજ સસ્તું હતું ત્યાં ગરીબોને મોકલી દેવા, છૂટ-
કારો કરવાને ઊભી થયેલી કમિટીએ સરકારને ભલામણ કીધી
હતી. આ ઉપરથી નવ હજાર લોકોને દર હજાર હજારની
ટોળીમાં લશ્કરી પહેરેગિરો સાથે ઉત્તરસરકારમાં મોકલી
દીધાં હતાં. રસ્તામાં જતાં સરકારે તેમને પાળ્યાં હતાં અને

ઠરાવેલી જગાએ પહોંચાડ્યા પછી પણ સરકારેજ તેઓને કામે લગાડી રોજી આપી હતી. ગંજામમાં ત્રણ હજાર અને વિજાગાપટ્ટનમાં બે હજાર માણસોને મોકલી દીધાં હતાં. આટલું છતાં અકટોબર મહિનામાં સરકારે બંગાળેથી એક ગાર્સના ૧૫૦) પેગોદા આપી, અને ઉત્તર તરફનાં પ્રગણાંઓમાંથી એક ગાર્સના ૧૩૦) પેગોદા આપી પોતાને ખરચે ચોખા મંગાવ્યા હતા. વેપારીઓને આ ગોઠવણ પસંદ ન આવી તોપણ જેટલું અનાજ વેચાતું તેમાં બે ભાગ જેટલું સરકાર તરફથી ને એક ભાગનું વેપારીઓ તરફથી હતું. જ્યાં સૂધી ગરીબો અંગ મહેનતથી ખાવાનું મેળવી શકતાં ત્યાં સૂધી સરકારે તેઓને તેમનાં ઘરમાંજ રહેવા દીધાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૭૯૦થી ઇ. સ. ૧૭૯૨ સૂધી દુકાળ ચાલ્યો તેનું જોર મદ્રાસ ઇલાકાના ઉત્તર તાલુકાઓમાં જબરૂં હતું. ઇ. ૧૭૯૧ના એપ્રિલ માસમાં વિજાગાપટ્ટનની પડોશનાં બારસો માણસો મરણ પામ્યાં હતાં. ગંજામ, એલોર, રાજમહેંદ્રિ અને કોન્દાપીલીમાં ભારે સંકટ ચાલ્યું હતું. વળી મછલીપટ્ટનની આસપાસ પણ એવુંજ દુઃખ હતું. દરરોજ દર માણસ દીઠ પાશેર અનાજ આપતાં પણ બૂમ પડી હતી. આ વેળા એક રૂપિઆના ૧૨ શેર ચોખા મળતા હતા. લોકોના છૂટકારાના ઉપાય લેવા માટે બહારથી આવતા અનાજ ઉપરની જકાત સરકારે કાઢી નાંખી હતી, અને વેપારીઓને બીજા કોઈ પ્રકારથી ઉત્તેજન આપીને અનાજના ભાવ વધારવા દીધા નહોતા. બંગાળાની સરકારે સરકારને હિસાબે કેટલુંક અનાજ મદ્રાસ મોકલાવ્યું હતું. વિજાગાપટ્ટનમાં દર મહિને ૫૦ ગુણ અનાજ ગરીબોને મફત આપવામાં આવતું. ગંજામમાં સરકારે દરરોજ રૂ. ૨૦૦થી ૩૦૦સૂધીની સાફ કરેલી રાગીની કાંજી ઉપર લો-

કોને જીવાડ્યાં હતાં. વળી એજ ઠેકાણે બે હજાર માણસોને કામે લગાડી નાણાને બદલે અનાજના આકારમાં તેઓને મજુરી આપી હતી.

ઇ. ૧૭૯૯ની સાલમાં દીન્દીગલમાં દુકાળ પડ્યો હતો. એ વેળા સરકારે પોતાને હિસાબે જથાબંધ અનાજ ખરીદીને લોકોને છૂટક વેચ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૦૪માં તાંજોર અને દક્ષિણ આર્કોટના તાલુકાઓમાં દુકાળ પડ્યો હતો. છૂટક અનાજ વેચવા સારૂ તાંજોરના કલેકટરે દર ગાર્સના પંચાશી પેગોદાને હિસાબે શિત્તેર ગાર્સ અનાજ ખરીદ કર્યું હતું, અને એ રીતે છૂટક અનાજ વેચતાં થોડો નફો ઉપજાવી તે નફાની રકમ ગરીબોને સખાવત તરીકે આપી દીધી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૦૫માં લગભગ આખા મદ્રાસ ઈલાકામાં સર્વ ઠેકાણે દુકાળ ચાલ્યો હતો. આ સાલમાં એટલું બધું સંકટ પડ્યું હતું કે, તાંજોરના કલેકટરે બહાર જતું અનાજ અટકાવ્યું હતું, બંગાળા અને ઉત્તર તરફનાં પ્રગણાંઓમાંથી અનાજ મંગાવવા સરકારે પોતાના અમલદારોને હૂકમ કર્યા હતા, અને વેપારીઓને નાણાં ધીરવાનું જણાવ્યું હતું. સરકારે વચ્ચે પડી વેપારીઓએ અનાજ વેચવાનો ચોકસ ભાવ ઠરાવ્યો હતો તથા પોતાને હિસાબે બહારથી અનાજ મંગાવ્યું હતું. પણ એ કામ "બોર્ડ આફ રેવન્યુ"ને ગમ્યું નહિ. વળી બહાર જતું અનાજ અટકાવવાની રીત પણ તે બોર્ડને ગમી નહિ. તેણે એવી ભલામણ કરી કે મજબૂત બાંધાનાં માણસોને છૂટકારો કરવાને ઊભાં કરેલાં જાહેર બાંધકામો ઉપર કામે લગાડવાં, પણ તેઓની મહેનતના બદલામાં પૈસા આપવાને બદલે અનાજ આપવું નહિ, કારણ કે એમ કરવાથી બજાર અસ્થિર થઈ જાયછે.

ઇ. સ. ૧૮૦૭માં જે દુકાળ પડ્યો તેનું સંકટ ઘણું ભયંકર લાગવાથી સરકારે એક ગાર્સે અનાજના ૧૧૦ પેગોદા આપી બહારથી આવતું અનાજ ખરીદ કર્યું હતું. વળી મદ્રાસના ગવરનર લાર્ડ બેન્ટિકે જણાવ્યું કે જેઓ બહારગામથી અનાજ મંગાવશે તેઓને બાઉંટી (Bounty) એટલે એક ચોકસ રકમ સખાવત તરીકે આપવામાં આવશે. માર્ચ મહિનામાં સરકારી બાંધકામો ઉપર બે હજાર માણસોને કામે લગાડી તેઓને રોજી આપી હતી. વળી નેલોર, ઉત્તરઆર્કાટ, અને મદ્રાસમાં જાહેર કામો કરવા સારૂ તથા કુવા ખોદાવવા માટે કેટલીક રકમ ઇલાયદી કાઢી હતી. જૂદા જૂદા ભાગો ઉપર મદ્રાસ શહેરથી કેટલુંક અનાજ પહોંચતું કરવામાં આવતું, તે છતાં પ્રગણાઓમાં માણસો મુઆં હતાં. મદ્રાસથી વધારે અનાજ એવે ઠેકાણે મોકલી શકાયું નહિ, કારણ કે જે ભારબરદારી પ્રાણિયો અનાજનો જથ્થો લઇ જનાર હતાં તે ટપોટપ મરવા લાગ્યાં હતાં. વળી એ ઉપરાંત માંહેલા ભાગોની–દુરનાં પ્રગણાંઓની–ખબર મદ્રાસની સરકારને બરાબર મળી શકતી પણ નહોતી. તંગીનાં મારેલાં ઘણાં લોકો મદ્રાસ શહેરમાં જતાં રહ્યાં હતાં, ત્યાં તેઓમાંથી જેમનાં શરીર મજબૂત બાંધાવાળાં હતાં, તેઓને કામે લગાડ્યાં હતાં, અને નાતવાન, દરદી, અપંગ, અને એવાં બીજાં અનાથ માણસોની પચીસોની સંખ્યાને રોજ " મોનીગાર મુલમીસ " ખાતાંએ સાત મહિના સૂધી પાળ્યાં હતાં. આગષ્ટ મહિનામાં ૧૫૦૦૦ માણસોને છૂટકારાને માટે શરૂ કરેલાં બાંધકામો પર મજુરીએ લગાડી રોજી આપવામાં આવી હતી. ગામડાંમાંથી નાશીને મદ્રાસ આવવા નીકળેલાં માણસોમાંથી કેટલાંક તો ભૂખમરાથી તથા દરદથી રસ્તામાંજ મરણ

પામ્યાં હતાં. થોડા વખતમાં સરકારને એક લાખ રૂપિઆનો ખર્ચ થયો હતો. કલકત્તા અને મદ્રાસમાં મોટાં ઊઘરાણાં થયાં હતાં અને તેમાંથી વસૂલ થએલા પૈસા ગરીબોને મદદ કરવામાં ખરચાયા હતા. અક્ટોબર માસમાં દુકાળનું સંકટ પસાર થઈ ગયું ત્યારે ગરીબોને પાછાં તેઓને ઘેર વિદાય કીધાં હતાં. મદ્રાસમાં જૂદાં જૂદાં વરસોમાં નીચે પ્રમાણે મરણ નિપજ્યાં હતાં.––

ઇ. સં. ૧૮૦૫માં ૩૨૨૫ મોત થયાં.
ઇ. સ. ૧૮૦૬માં ૪૯૦૨ "
ઇ. સ. ૧૮૦૭માં ૧૭૦૨૭ "

બોર્ડ આફ રેવન્યુએ સરકારને ભલામણ કરી હતી કે અનાજના વેપારીઓની વચ્ચે પડવું નહિ, તો પણ સંકટ વધી પડવાથી તેને તેમ કર્યા સિવાય ચાલ્યું નહોતું. સરકારે બોર્ડને જણાવ્યું કે ઇ. સ. ૧૭૮૩માં બંગાળામાં સરકારે વચ્ચે પડી ચોકસ ભાવે અનાજ વેચ્યું હતું તથા મોટા જથાવાળા વેપારીઓ પાસે વેચાવ્યું હતું તેથી સારાં પરિણામ નિપજ્યાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૧૧–૧૨માં જ્યારે દુકાળ પડ્યો ત્યારે પણ બોર્ડ આફ રેવન્યુએ સરકારને વેપારીઓની વચ્ચે પડવાની મના કીધી હતી. આ વરસે બાહારથી આવતા અનાજ ઉપર લેવાતી જકાત સરકારે બંધ કરી હતી. મધુરામાં ૪૨૦૦૦ માણસોને છૂટકારાનાં કામો ઉપર લગાડવાની તથા વેપારીઓ બાહારથી અનાજ મંગાવે તે માટે તેઓને ૨૦૦૦ પેગોદા ધીરવાની સરકારને જરૂર પડી હતી. લોકોને કામે લગાડવાથી તેઓ પાછળ છ મહિનામાં સવા ત્રણ લાખ રૂપિયા ખરચ થયો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૨૪માં મછલીપટ્ટનની નજદીક દુકાળ પડ્યો હતો. એ વેળા વેપારને લગતી બાબતો ઉપર ધ્યાન

આપનાર સરકારી અમલદારે ચોકસ ભાવે અનાજ વેચવા સારૂ વેપારીઓને ફરજ પાડી હતી; અને સરકારને હિસાબે અનાજનો મોટો જથો મોકલી દેવા સારૂ બંગાલની સરકારને લખ્યું હતું. પણ તેના એ કામને માટે (મદ્રાસની) સરકારે તેને ઠપકો આપ્યો હતો. આ દુકાળમાં કેટલાંક માણસો ભૂખથી મરણ પામ્યાં હતાં, અને કેટલાંક માબાપો પોતાનાં છોકરાંઓને રઝળતાં મૂકી નાશી ગયાં હતાં. ભૂખે મરતા લોકોએ અનાજની લૂંટ પાડવા મદ્રાસમાં હૂલડ કીધું હતું તેને દાબી નાખવા સારૂ લશ્કર બોલાવવું પડયું હતું. એ વેળા હૂલડખોરો એટલા તોફાની બની ગયા હતા કે તેઓ ઉપર ગોળીઓ ફેંકવામાં આવી નહિ ત્યાં સૂધી તેઓ છૂટા પડી વેરાઇ ગયા નહિ. મદ્રાસના ગવરનર સર થામ્સ મનરોએ એક ઠરાવ બહાર પાડી જમીન તથા જળ માર્ગે મંગાવેલા અનાજ ઉપરની જકાત કાઢી નાંખી હતી; તેમજ તારીખ ૭ મી જૂન સૂધી જેટલો માલ બંગાળા, મલબાર, અને કાનડાથી મદ્રાસ આવે તેટલા માલ ઉપર દર ગાર્સે રૂ. ૩૦) નું ઈનામ આપવાનો ઠરાવ તેણે કર્યો હતો. વળી જે વહાણો કિનારા ઉપર અનાજ ભરી લાવે તેઓને તેના બદલામાં મીઠું આપતાં મીઠાના દર ગાર્સે રૂ. ૨૪) લેવાતા હતા તેને બદલે ફક્ત રૂ. ૧૮) જ લેવા એવો હૂકમ કર્યો હતો. કોઈ ઠેકાણે કામ મેળવી શકતાં નહિ હોય તેવાં લોકોને માટે સરકારે નવાં કામો ઊભાં કીધાં હતાં. ઉત્તર આરકાટમાં સંકટ જણાતાંજ સરકારે વેપારીઓને કોઇ પ્રકારે મદદ કીધી નહિ, પણ પોત પોતાની જમીન ઉપર કુવા ખોદવા ખેડુતોને પચીસો રૂપિઆ એવી સરતે આપ્યા કે ત્રણ વરસમાં તે રૂપિઆ વાળી આપવા. ગંતુર, સાલેમ, વીસાગાપટ્ટન, ઉત્તર અને દક્ષિણ

આર્કાટ, મદ્રાસ, અને નેલોરમાં સરકારે ગરીબ લોકોને જાહેર બાંધકામો ઉપર લગાડી તેઓની મજુરીને માટે પૈસા આપ્યા હતા. વરસની અધવચમાં દુકાળનું સંકટ વધી પડવાથી મદ્રાસ શહેર અને તાલુકાઓમાં તેમજ ઉત્તરઆર્કાટમાં ગરીબોનાં પેટ ભરવાનું સરકારે માથે લીધું હતું. ઉત્તર આર્કાટમાં જુલાઈ માસમાં એક રૂપિઆનું સાડાચાર શેર અને વિઝાગાપટ્ટનમાં એક રૂપિઆનું ૯ શેર અનાજ વેચાયું હતું. નેલોરમાં ભાવ વધતા જતા હતા અને લોકો ઘણાં ભૂખે મરવા લાગ્યાં હતાં. જૂદે જૂદે ઠેકાણે લોકોના છૂટકારાને માટે સરકારે ખાતાં ઉઘાડયાં હતાં, અને એવાં ખાતાંઓમાં દર મહિને દરેક માણસ દીઠ એક રૂપિઓ ખર્ચ થયાનો અડસટ્ટો કાઢવામાં આવ્યો હતો. જેઓ મહેનત કરવાને શકિતવાન હતાં તેઓ પાસે મહેનત કરાવી પૈસા આપ્યા હતા, અને જેઓ અશક્ત હતાં તેઓને રાંધેલું અનાજ ખાવા આપ્યું હતું. મદ્રાસ તાલુકામાં રોજ ૭૦૦૦ અને નેલોરમાં રોજ ૨૦૦૦ એવાં અશક્ત ભૂખે મરતાં માણસોને ખવરાવવામાં આવતું હતું. આખા ઇલાકામાં એક ગાર્સ (અનાજ) નો ભાવ સરકારી (કંપની) રૂ.૨૬૦, નો હતો, તોપણ ઉત્તર આર્કાટમાં એક ગાર્સના રૂ.૪૫૦, નેલોરમાં રૂ.૩૦૦, મદ્રાસ તાલુકામાં રૂ.૪૦૦, દક્ષિણ આર્કાટમાં રૂ.૩૦૦, અને કદપામાં રૂ.૩૭૦ પડતા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૩૨માં દુકાળ પડયો તે ઘણો સખત હતો. આ વખતે નેલોર અને મછલીપટ્ટન તાલુકાએ સંકટ વેઠયું હતું, પણ ગંતુરમાં ઘણા જીવની હાનિ થઈ હતી, તેથી તેને ગંતુરનો દુકાળ કહે છે. આ વેળા સરકારે બહારગામથી આવતા અનાજ ઉપરની જકાત કાઢી નાખી હતી, અને વેપારીઓ ઉપર દબાણ કરીને નહિ, પણ તે-

મને સમજાવી પટાવીને તેઓ પાસે સગવડ પડતા ભાવ મુકરર કરાવ્યા હતા. નવેમ્બર માસમાં ગંતુર. નેલોર, અને બેલારી તાલુકાઓમાં એટલી બધી તંગી ચાલી કે જેઓ વહાણો ભરીને અનાજ લાવે તેઓને રૂ.૨૫)ને બદલે રૂ.૨૨)ના ભાવથી સો મણ મીઠું વેચવાનો સરકારે ઠરાવ કર્યો હતો. અનાજ મોઘું થવાથી લૂંટફાટ વધી ગઈ હતી, અને લુંટારાઓને અટકાવવા માટે સરકારે પોલીસનાં માણસોમાં વધારો કર્યો હતો. જેમ ઇ.સ. ૧૭૨૪માં ગરીબો અને અપંગોને રાંધેલું અનાજ સરકાર તરફથી અપાતું હતું, તેમ આ વખતે પણ આપવામાં આવ્યું હતું. ફેબ્રુઆરી મહિનામાં મદ્રાસમાં એવાં ૧૫૦૦ માણસોનું પેટ ભરવામાં આવતું હતું. અને મે માસમાં ૧૨૦૦૦ માણસો બહારથી આવી પહોંચવાથી ખાવા લાગ્યાં હતાં. આ સાલમાં ચોખા રૂ. ૧)ના ૭ માપ વેચાયા હતા. સાલેમ, ત્રીચીનાપલી, કોઇમ્બતુર, કદપા, દક્ષિણ આર્કોટ, બેલારી, નેલોર, મછલીપટ્ટન, ગંતુર એ જગાઓમાં છૂટકારાનાં કામો સરકારે ઉભાં કીધાં હતાં. મદ્રાસમાં રોજ સંખ્યાબંધ માણસો રસ્તે તરફડી તરફડીને મરવા લાગ્યાં હતાં. આ વેળા "મોનીગાર ચોલતરી" જેવાં સખી ખાતાંથી પણ પહોંચી વળાયું નહોતું. શહેરમાં (મદ્રાસમાં) રોગ ફેલાવાની ધાસ્તી લાગવાથી સરકારે દરેક તાલુકાના અમલદારોને લખી જણાવ્યું હતું કે, પોતપોતાના તાલુકાના લોકોને નાશીને મદ્રાસમાં આવવા ન દેતાં તેઓને તેઓનાં ઘરબારની આસપાસ જાહેર બાંધકામો પાછળ મજુરીએ લગાડી તેમનાં પેટ ભરવાં. ગંતુર અને મછલીપટ્ટનમાં જબરૂં સંકટ ચાલવાથી ત્યાંનાં લોકો નાશીને નેલોરમાં આવ્યાં હતાં, પણ તેઓને પાછાં મોકલી દેવામાં આવ્યાં હતાં. દક્ષિણ આર્કોટમાં કુવા ખોદાવવા સારૂ બે વરસની મુદતમાં

વસૂલ કરવાનાં સરતે સરકારે ખેડુતોને નાણાં ધીર્યા હતાં. એપ્રિલ માસના પહેલા પંદર દિવસમાં ગંતુરના અરધા તાલુકામાં ૧૬૬ મરણ નિપજ્યાં હતાં. મે મહિનામાં મછલીપટ્ટનમાં મોટી સંખ્યા મરણ પામ્યાનું જણાયું હતું. ભૂખે મરતાં અપંગ લોકોને સરકાર તરફથી રોજ પોણોશેર અને કામ પાછળ લાગેલાંને રોજ દોઢશેર અનાજ આપવામાં આવતું હતું. જુન માસમાં ૩૩૦૦૦ માણસોનાં પેટ સરકારે ભર્યા હતાં. ગંતુરમાં ચોખા રૂ. ૪૨૧)ના એક ગાસં મળતા હતા. એ તાલુકાની ૫ લાખ માણસની વસ્તીમાંથી એક લાખ માણસનું પેટ ભરવાની જરૂર જણાઇ હતી. આગસ્ટ માસમાં સર્વ ઠેકાણે સંકટ હતું. મદ્રાસમાં તો અનાજ લૂંટવાનાં જબરાં હુલડ થયાં હતાં, પણ લશ્કરની મદદથી તે દાબી નાખવામાં આવ્યાં હતાં. વેલોરમાં રૂ. ૧)નું એક શેર અનાજ વેચાતું. એ શહેરમાં એક સ્ત્રી પોતાના મુએલા બાળકને ખાઇ જતી જણાઇ હતી, અને તેના કારણમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે તે ઘણા દિવસની ભૂખી હતી તેથી તે બાળક મુવા બાદ તેને ખાવાની ફરજ પડી હતી. ચોખા રૂ.૧)ના ૪॥ માપ અને ચણા ૮ માપ વેચાતા હતા. નેલોરમાં ૧૦ હજાર માણસનાં પેટ ભરવા છતાં રસ્તે રસ્તે મુએલાંઓની લોથો જણાતી હતી. આ વેળા રાજમહેંદ્રી તાલુકો પણ સંકટમાં હતો. ત્યાં ખાનગી ઊદારાણાથી સરકારી અમલદારો રોજ ૫૦૦૦ માણસોને ખવરાવતા હતા. આ ઠેકાણે અનાજનાં વહાણ લાવનારાઓને રૂ.૧૫)ના સસ્તા ભાવે સો મણ મીઠું આપવા સરકારે કબૂલ કીધું હતું.

મલબાર, બંગાળા, અને કાનેડાથી મદ્રાસ ઈલાકાના પૂર્વ કાંઠાના કોઈપણ બંદરમાં જે કોઇ માણસ અનાજ

લાવે તેને એક ગાર્સે રૂ. ૨૦)નું ઇનામ આપવાનું સરકારે જાહેર કર્યું હતું. આથી મદ્રાસમાં ૧૪૦૨ ગાર્સ, રાજમહેંદ્રીમાં ૫૫૧ ગાર્સ, મછલીપટ્ટન અને ગંતુરમાંનાં બંદરોમાં ૯૦૫ ગાર્સ, મદ્રાસ તાલુકાનાં બંદરોમાં ૫ ગાર્સ, અને તીનવેલીનાં બંદોરોમાં ૯ ગાર્સ અનાજ આવ્યું હતું. બધું મળીને ૨૭૮૨ ગાર્સ અનાજ બહાર દેશાવરોથી આવી લાગવાથી સરકારે તેના કબુલેલા ઇનામના રૂ. ૫૭૪૪૦) બક્ષિસ તરીકે આપ્યા હતા. લોકોનાં સંકટ ટાળવાની સરકારની આટલી બધી યુક્તિ, કાળજી, અને મહેનત છતાં બહારથી સંખ્યાબંધ લોકો મદ્રાસમાં ઘસડાઈ આવતાં હતાં. સપ્ટેંબરે માસમાં “મોનીગાલ મુલ્લમી”એ ૭૦૦૦૦થી વધારે માણસોને ખવરાવ્યું હતું, અને ૧૦૦૦૦ માણસોને કામે લગાડયાં હતાં.

મદ્રાસમાં અતિઘણો ખરચ કરવા છતાં, અનાજ વહેંચવાની જૂદી જૂદી દુકાનો ખાતે ૩ લાખ રૂપિઆ ખરચાયા હતા. ઇ. સ. ૧૮૩૪ની સાલના અધવચમાં ગંતુરમાં સંકટ ચાલુજ હોવાથી રૂ.૨૨૦૦૦ના ખરચે દરમહિને દશ હજાર માણસોને કામે લગાડયાં હતાં, અને રૂ. ૫૫૫૦ના ખરચે દર મહિને ગરીબોને ખવરાવવામાં આવ્યું હતું ઇ.સ. ૧૭૩૪ થી ઇ. સ. ૧૮૫૪ સૂધી નાની નાની તંગીઓ ચાલી હતી, અને તેથી થોડાં થોડાં સંકટો વેઠવાં પડયાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૫૪માં દુકાળ પડયો હતો ખરો, પણ તેનું વિશેષ જોર બેલારી તાલુકામાં હતું. એ દુકાળ વરસાદ નહિ વરસવાથી પડયો હતો. મદ્રાસ ઈલાકાના કેટલાક ભાગોમાં છૂટકારાના ઉપાય કરવાની ગરજ આ વખતે જણાઈ હતી. અનાજના ભાવ ચઢીને બેવડા થયા હતા. ઢોરોનો ચારો ખૂટવાથી બેલારીમાં ત્રીજા ભાગનાં ઢોર મરણ પામ્યાં હતાં. જાનેવારી માસમાં છૂટકારાના ઉપાય કરવામાં આવ્યા હતા. એ વખતે

જાહેર બાંધકામો પાછળ ૯ હજાર માણસો કામે લાગ્યાં હતાં. પણ જુલાઇ માસ આવ્યો તેટલામાં તેઓની સંખ્યા વધીને સત્તાણું હજારની થઇ હતી. સરકારને એકંદર ખરચ રૂપિઆ સોળ લાખનો થયો હતો, તેમાંથી બે ભાગ સખાવતમાં અશક્ત માણસોને મજુરી કર્યા સિવાય ખવરાવવામાં વપરાયા હતા અને એક ભાગમાંથી જાહેર બાંધકામ તૈયાર થયાં હતાં.

મદ્રાસ ઇલાકામાં જૂદાં જૂદાં વરસોમાં વેચાયલા ચોખાનો ભાવ નીચે પ્રમાણે હતો.

ઇ. સ. ૧૭૬૨માં રૂ૧)ના ૩થી ૬ માપ.
" ૧૮૦૨માં " " "
" ૧૮૦૭માં " ૭થી "
" ૧૮૩૩માં " ૩ાાથી ૭ "
" ૧૮૫૪માં સાધારણ ખોરાક હમેશ કરતાં ચોગણા ભાવે વેચાયો હતો.

મદ્રાસ ઈલાકાના ગંજામ તાલુકામાં પડેલા દુકાળ.

ગંજામમાં પડેલો પહેલો દુકાળ જે તવારીખમાં નોંધાયલો છે તે ઇ.સ. ૧૭૮૯થી ૧૭૯૨ સૂધી ચાલ્યો હતો. બીજો મોટો દુકાળ ઇ. સ. ૧૭૯૯થી ઇ. સ. ૧૮૦૧સૂધી પડયો હતો, અને ત્રીજો ઇ. સ. ૧૮૩૫માં પડયો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૬૬માં એક ભયંકર દુકાળ પડયો હતો, તથાપિ તેના કરતાં પણ વધારે ભયંકર ૧૭૮૯થી ૧૭૯૨ સૂધીનો દુકાળ હતો, પરંતુ તેનો હેવાલ મન માનતો મળ્યો નથી. એ દુકાળ કેટલા વિસ્તારના મૂલકમાં પ્રસર્યો હતો તે જણાતું નથી, પણ ઉત્તર તરફ કૃષ્ણા નદી સૂધી એ જઈ પહોંચ્યો

હતો એવું કહ્યુ ગાલમ પડે છે. એ દુકાળ, તથા ઇ. સ. ૧૮૦૦નો દુકાળ ગંજામ પ્રગણાની ઉત્તરેથી શરૂ થઈ છેક દક્ષિણ તરફ જોરમાં વધ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૭૮૯ના દુકાળને વખતે સરકારે અનાજની આયાત અને નિકાસ ઉપર લેવાતી જકાત બંધ કરી હતી, અને પહેરેગીરો મૂકી દરિઆ સાથેનાં લાગેલાં બંદરોમાંથી દેશાવર જતું અનાજ અટકાવ્યું હતું. વિજયાનગ્રામના રાજાએ ધર્મના કામ સારૂ પુરીમાં (જગન્નાથ–જગન્નાથપુરીમાં) અનાજ મોકલાવવા માગ્યું હતું. પણ તેમ કરતાં સરકારે અટકાવ કીધો હતો. લોકોને રસ્તા બાંધવાના અને તલાવ ખોદવા તથા સાફ કરવાના કામ ઉપર લગાડી તેઓની મજુરીના બદલામાં અનાજ આપ્યું હતું. "મોનીગાલ સુલગી"ના સખી ખાતાએ ઘણાં માણસોને ખવડાવ્યું હતું. સરકારે બહેરામપુરમાં સસ્તા ભાવે ચોખા રાખ્યા હતા, અને જમીનનું મહેસૂલ પાછું આપ્યું હતું. ચારપાણી વિના તવાઈ ગયેલાં ઢોર ત્રીજે વરસે મરવા લાગ્યા હતાં. પણ મરકી ચાલી નહોતી.

ઇ. સ. ૧૭૯૯નો દુકાળ. ઇ. સ. ૧૭૮૯ના દુકાળની માઠી અસર ચાલુ રહેવાથી પડ્યો હતો. એ વરસમાં થોડો વરસાદ વરસ્યો હતો, પણ ખેડુતો નબળી અને ભિખારી હાલતમાં હતા તેથી તેનો લાભ લઇ શકયા નહિ. આ વખતે લોકોની હાલત ઘણી દયા ઉપજાવવા જોગ થઇ પડી હતી. હલકી જાતનાં અનાજનો ભાવ એક ગાર્સના રૂપિઆ ૭૧ હતા, અને હલકી જાતના ચોખાનો ભાવ એક ગાર્સના રૂપિઆ ૧૬૮ હતા. રાગીનો ભાવ એક ગાર્સે રૂ. ૭૫) હતા.

જાહેર બાંધકામો ઉપર કામે લગાડેલાં સ્ત્રી પુરૂષોની મજુરીનો જે ખરચ કરવામાં આવતો તેમાં દર મહિને દરેક પુરૂષની પાછળ રૂ. ૧।। અને સ્ત્રીની પાછળ રૂ. ૧)નો ખરચ થતો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૩૬માં દુકાળ પડ્યો. તે વખતે કોગળિયાનું દરદ ફાટી નીકળ્યું હતું અને ઘણાં માણસો મરણ પામ્યાં હતાં. તે સિવાય ઘણાંક ઢોર પણ મરી ગયાં હતાં. ચોખા જે રૂ. ૧)ના ૮૦થી ૬૦ શેર વેચાતા હતા તે ૩૦થી ૨૦ શેર થઇ ગયા હતા. રાગી રૂ. ૧)ની ૧૦૦થી ૪૦ શેર થઇ ગઇ હતી, અને દાળનો ભાવ ૨૪ શેરથી ૧૬ શેર ઉપર આવી ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૬૫–૬૬માં ઘણો જબરો દુકાળ પડ્યો હતો. આ સાલમાં ઉત્તર તરફના ખેડુતો હમેશના કરતાં અરધાથી પણ ઓછો પાક ઉતારી શક્યા હતા. વળી આગલાં બે વરસોમાં થોડો પાક નિપજ્યો હતો, તેથી આ વરસની તંગી સહન કરવાને લોકો અશક્ત હતાં. ખેડુત લોકોને નાણાં ધીરવાની જરૂર જણાઇ હતી. ઘણા ખેડુતો પોતાનાં ઘરબાર છોડી જતા રહ્યા હતા, અને ઘણાક મજુર અને વઇતરા બની કામ કરવા લાગ્યા હતા. આ ઠેકાણે હમેશાં ૬૦ ઇંચ વરસાદ પડે છે. પણ આ વખતે તે ૧૮થી ૨૦ ઇંચ પડ્યો હતો. આથી કરીને ઇ. સ. ૧૮૬૫માં અનાજ વગેરેના ભાવ વધવા લાગ્યા હતા. કટકથી આવતું અનાજ બંધ થયું હતું. તેથી બજારમાં લોકોએ લૂંટ પાડી હતી અને તેમાં સરકારી સિપાઇઓ પણ સામેલ થયા હતા. મજુરો વગેરે રોજીપર જીવનારા માણસો પોતાનું ગુજરાન કરી શક્યા નહિ, તેથી ઘણાક દેશ છોડી જતા રહ્યા અને બીજા ગરીબ લોકો રોપા તથા ઝાડનાં મૂળિયાં ઉપર જીવવા લાગ્યા. છૂટકારાને વાસ્તે જૂદાં જૂદાં ખાતાં ઊભાં થયાં હતાં, અને તેમાં સરકારે પણ થોડી મદદ કીધી હતી. લોકો ખોરાકને માટે ઘણાં ટળવળતાં હતાં. તેર વરસની અંદરનાં સાડીપાંચસો છોકરાં તેમનાં માબાપથી છૂટાં પડયાં હતાં, અને કેટલાંક કંગાલ માબાપોએ

લખી વાળ્યું હતું કે આવતી સાલે પાક ઘણો ઉતરશે, માટે સરકારે મહેસૂલ માફ કરવું નહિ, અને તેની એ સૂચના ઘણાઓને કઠણ દિલની લાગી હતી. માર્ચ મહિનામાં મદ્રાસના પૂર્વ કિનારા તરફની મોટી નેહેર ખોદવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. મદ્રાસ ઇલાકામાં એ સર્વેથી મોટું બાંધકામ હતું. અને તે ઉપર સર રિચર્ડ ટેમ્પલની ગણતરી પ્રમાણે ૯૦૦૦ માણસોને કામે લગાડવાની અગત્ય હતી. આ મહિનામાં મદ્રાસની સરકાર પાસે નજદીક ૨૬૦૦૦ ટન પોતાના હિસાબનું અનાજ હતું, તે વેચી નાખવાનો વડી સરકારે તેને હૂકમ કર્યો હતો, પણ આ વખતે તે કોઇનું સાંભળતી જણાતી નહોતી. જૂન મહિના સૂધીમાં થોડો ઘણો વરસાદ વરસ્યો હતો, પણ તેથી કાંઇ ફાયદો થયેલો જણાયો નહિ. શહેરમાં ભૂખે મરતાં લોકોનાં ટોળે ટોળાં રખડવા લાગ્યાં હતાં, અને તેમાં છોકરાં અને સ્ત્રીની સંખ્યા ઘણી હતી. ઘણી માતાઓ પોતાનાં વહાલાં બાળકોને વેચવા નીકળી હતી. લોકોના સંકટના કારણમાં દુકાળની તપાસ માટે નિમાયલા સર રિચર્ડ ટેમ્પલે મદ્રાસની સરકારને મજુરો માટે ઠરાવી આપેલો ઓછો દર ગણાતો હતો, અને એ ઓછા દર વિષેની ડાકટર કારનીસે ફરિયાદ પણ ઉઠાવી હતી. એ દર પ્રમાણે મજુરોને એક શેર અનાજ અને ૬ પાઈ રોકડી મળતી હતી, તેમાં સર રિચર્ડ ટેમ્પલના મદ્રાસ ઇલાકામાંથી પાછા ફરતાંજ ત્યાંની સરકારે ફેરફાર કરી મજુરોને રોજના બે, અઢી અને તેથી પણ વધારે આનાનો દર આપવા માંડ્યો હતો. જુલાઇ મહિના પછી દુકાળનો અંત ન આવતાં બીજે વરસે પણ તે ચાલ્યો હતો, એટલે ઇ. સ. ૧૮૭૭ ના આગષ્ટ, સપટેમ્બર મહિનામાં લોકોની હાલત અતિશય

સંતાપ ભરેલી થઇ ગઈ હતી. રસ્તે રસ્તે ટપો ટપ માણસો મરવા લાગ્યાં હતાં. બે કરોડ આદમી આ ઈલાકામાં વસતા ગણાય છે પણ તેઓમાંના લાખો આદમીઓ ઘરબાર અને કપડાં વગરના થઈ ગયા હતા. બાળકોને માટે ઠામ ઠામ દૂધખાનાં ઉઘાડવામાં આવ્યાં હતાં, અને ત્યાં ભલા દિલની યૂરોપિઅન બાનુઓ નિરાધાર બાળકોને દૂધ પાઈ તેમની માવજત કરતી હતી. વળી "મોનીગાલ મુલગી" નામનાં ધરમ ખાતાં ઠેકાણે ઠેકાણે ઉઘાડવામાં આવ્યાંહતાં, તેમાં હજારો લોકોનો નિભાવ થતો હતો. મદ્રાસ શહેરમાં લગભગ એક લાખ માણસ બહારથી આવી ભરાયું હતું તેથી ત્યાં ભારે તંગી ચાલી હતી. પંદર હજાર ગરીબોને ખોરાક આપવાની ગોઠવણ થઇ હતી. દુકાળની શરૂઆતથી અત્યાર સૂધીમાં ફક્ત ગરીબોને પાળવાનાં ધર્માદા ખાતાં પાછળ સરકારને દશલાખ રૂપિઆનો ખરચ થઇ ચૂક્યો હતો. બંગાળેથી જથાબંધ અનાજ આવતું હતું તોપણ તે લોકોને પૂરૂં પડી શકતું નહોતું.

અકટોબર માસમાં દુકાળનું સંકટ ઓછું થવાના સમાચાર સર્વ ઠેકાણેથી મળતા હતા, એટલે સઘળે ઠેકાણે વરસાદ વરસી લીલા લહેર થઇછે એવું જણાવવામાં આવતું હતું. સપ્ટેમ્બરની આખરે ગણતરી કાઢતાં માલમ પડ્યું કે આખા મદ્રાસ ઈલાકામાં સવાછ લાખ માણસો બાંધકામ ઉપર મજુરી કરતાં હતાં. એ પરિણામ વરસાદ પડવાથી મજુરોની મોટી સંખ્યા બાંધકામ છોડી ખેતીને ધંધે લાગી ગઈ તેથી, અથવા તો હવે વધારે મહેનત કરવાની તેમનામાં શક્તિ નહોય તેથી નિપજ્યું હશે; નહિતો ગરીબોને આશરો આપનારી જગામાં રહેનારા નાચારોની સંખ્યામાં અત્યારસૂધી વધારો થતો જતો હતો, અને તેમની એકંદર સંખ્યા લગભગ સાડાસોળ લાખ માણસોની હતી. જૂન

અને જુલાઈ માસમાં મોત ઘણાં થયાં હતાં. રસ્તે રસ્તે લોકોનાં મૂડદાં રઝળતાં હતાં તેથી દરેક મૂડદે રૂ૦ાા) લેઇ તેને બાળી આપવાનો ઇજારદારને ઇજારો આપ્યો હતો. દુકાળની વખતે સારા શીખેલા દાકતરો તથા દેશીવૈદ્યો પૂરતા મળી શકતા નહોતા, તેથી ઊંટવૈદ્યોને કામે લગાડવાની ફરજ પડી હતી. કહેછે કે એટલું બધું દુઃખ ચાલ્યું હતું કે. ગર્ભવંતી સ્ત્રીઓમાંથી બાળક પ્રસવવાની શકિત ઘણી ઓછી થઈ ગઈ હતી. આ દુકાળની વખતે મજુરોને એક શેર અનાજ આપવાનું સર રિચર્ડ ટેમ્પલે ઠરાવ્યું હતું, તેની સામે ડાકટર કારનીસે વૈદક–શાસ્ત્રની મદદથી એક મિનિટ (અભિપ્રાય દર્શક શેરો–નોધ) લખી બતાવ્યું હતું કે એક શેર અનાજ માણસને સહી સલામત ટકાવવાને પૂરતું નથી. એ મિનિટના જવાબમાં સરરિચર્ડ ટેમ્પલે જણાવ્યું હતું કે મેં નીમી આપેલો દર, મજુર લોકોને હમેશાં જેટલું અનાજ મળે છે તેથી ઓછો નથી. વળી તેણે ખુલાસો કર્યો હતો કે જૂદા જૂદા દેશોમાં ઋતુ અને હવા પ્રમાણે લોકોને થોડો વધતો ખોરાક ખાવાની જરૂર પડેછે. આના જવાબમાં એક લાંબો ઊત્તર લખી ડાકટર કારનીસે જણાવ્યું કે ઇ. સ. ૧૮૭૪ના બંગાળાના દુકાળમાં સર રિચર્ડે જે દરથી મજુરોને ખોરાક આપ્યો હતો તે આ સાલમાં મદ્રાસમાં ઠરાવેલા દર કરતાં વધારે હતો તેનો ખુલાસો શું હોવો જોઇએ? કંઈજ નહિ, પણ આમ ઓછો ખોરાક આપવાનો ઠરાવ કર્યો તે સર રિચર્ડે એક પ્રયોગ અજમાવી જોયો છે. પણ એવા પ્રયોગ અજમાવવાનો વખત દુકાળનો નથી. પાછળથી મુંબાઇના રસાયણી દાકતરે અને સરકારી મૂળતત્વ વિવેચક ડાકટર લાયને દાખલા દલીલોથી અને ખોરકની રસાયણી તપાસ કરી તેનાં જૂદાં જૂદાં તત્વો છૂટાં પાડી બ-

તાવ્યું હતું કે, દરેક મજુરને એક શેર અનાજ આપવાનું સર રિચર્ડે ઠરાવ્યું હતું તેટલું અનાજ તેમના રક્ષણને માટે પૂરતું હતું.

જુલાઇ મહિનામાં મદ્રાસના લોકોને એવું લાગ્યું હતું કે હજુ બીજા છ મહિના દુકાળ ચાલુ રહે એવું છે, અને તેની સામા થવાને (નિવારણ કરવાને) સરકારની તાકાત રહી નથી. અત્યાર સૂધીમાં ત્રણ કરોડ રૂપિઆનો ખરચ સરકારને થઇ ચૂકયો હતો, અને હજુ બીજા છ મહિના દુકાળ ચાલે તો બીજા ત્રણ કરોડ ખરચાવાની ગણતરી કરવામાં આવી હતી. વળી સરકારે મહેસૂલ માફ કીધું હતું તેના બીજા ત્રણ કરોડ રૂપિઆ સરકારની ત્રિજોરીમાંથી ઓછા થવાના હતા, એ ઉપરથી જોતાં સરકારને કુલ ખરચ રૂપિઆ નવ કરોડનો થવાનો હતો. એ ખરચમાં પરમારથી લોકોએ, મોટાં શહેરોએ, અને ઇંગ્લાંડે પણ ભાગ લેવાની આ વેળા જરૂર જણાઇ હતી. આ બાબત મદ્રાસમાં ડયુક આવ બકિંગહામના ઉપરીપણા હેઠળ એક જાહેર સભા ભરવાની અને તેમાં ઇંગ્લાંડ, કલકત્તા અને મુંબાઇ વગેરે ઠેકાણુંથી નાણાં મેળવવાના ઠરાવો કરવાની ઘણીજ અગત્ય માલમ પડી હતી, અને એ અગત્ય મુજબ અગષ્ટ મહિનામાં એક મોટી સભા ભરાઇ પણ હતી. દુકાળના આ મોટા સંકટની વાત ઇંગ્લાંડ સૂધી જઇ પહોંચવાથી ત્યાંના સઘળા શાહુકારો અને અમીરો વગેરેએ ટપોટપ નાણાં ભરવા માંડયાં હતાં, અને દરરોજ ધાર્યાં કરતાં વધારે રકમ વધતી જતી હતી. એક મહિનો પૂરો થયા પહેલાં ૨૫ લાખ રૂપિઆની ગંજાવર રકમ ઉત્પન થઇ હતી. એ નાણું ઇંગ્લાંડનો લાર્ડ મેઅર (મુખ્ય કોટવાળ) મદ્રાસના ગવરનર ઉપર મોકલતો હતો. મુંબાઈની રીલીફ

કમિટીના માગવાથી મદ્રાસની કમિટીએ ઉપલાં નાણાંમાંથી દક્ષિણના દુકાળ માટે પચાસ હજારની રકમ આપી હતી, અને બીજી વધારે રકમ આપવાની કબુલાત જણાવી હતી. નામદાર લાર્ડ લીટને મદ્રાસના દુકાળના ફંડમાં એકદમ દસહજાર રૂપિઆની રકમ ભરી હિંદુસ્તાનમાં વસતા પોતાના જાતભાઇ અંગ્રેજોમાં સારો દાખલો બેસાડયો હતો. ઇંગ્લાંડના લોકો એટલા ઉદાર અને અપક્ષપાતી હતા કે તેઓ હિંદુસ્તાનના લોકોનું ખરૂં દુઃખ હૈડે ધરીને પોતાનો સખાવતનો હાથ લંબાવતા જતા અને બધા મળીને લગભગ અરધો કરોડ રૂપિઆ એ દુકાળના ફંડમાં તેમણે ભર્યા હતા. આ દુકાળ એટલો ભયંકર હતો કે મહારાણીજીએ પણ તે વિષે મોટી કાળજી બતાવી હતી, અને હિંદુસ્તાન ખાતાના વજીર લોર્ડ સાલ્સબરીએ તો હિંદુસ્તાનની સરકાર ઉપર લખી પણ વાળ્યું હતું કે ગરજ પડે તો સંકટ ટાળવા આખા હિંદુસ્તાનનું મહેસૂલ વાપરી નાંખવું. ધન્ય છે અંગ્રેજ સરકારને અને ઇંગ્લાંડના લોકોને કે હિંદુસ્તાનને માટે આ મોટી પીડા નસાડવા આવા આવા કીર્તિવંત ઉપાયો તુરત કામે લગાડયા. મદ્રાસની સરકાર પાછળથી દુકાળની બાબતમાં અતિ ઘણી ખંતી થઇ ગઇ હતી, અને પહેલી બેદરકારી પાછલી ઉલટથી વીસારી દીધી હતી. જતા દુકાળની વખતે તે સરકારે જોઇએ તે કરતાં વધારે સંભાળ લીધી હતી. કામ ઉપર લાગેલાં મજુરોને ખરચી આપીને તેઓને પોતપોતાને ગામ રવાના કીધાં હતાં, અને એમાંથી જેઓ પોતાને ગામ જવા અશક્ત હતાં તેઓને હજુ પણ જાહેર બાંધકામ ઉપર રોજીએ લગાડી રાખ્યાં હતાં. વળી ગરીબ ખેડુતોને તેઓને ગામ મોકલી દેવા અને પાછા ધંધે લ-

ગાડવા સરકારે નાણાની મદદ આપી હતી, અને એ કારણસર છત્રીસ લાખ રૂપિઆ ઈલાયદા રાખ્યા હતા. તુરત વેળા તો આ ભયંકર દુકાળ દૂર થયો હતો, પણ તેની માઠી અસરો લાંબા વખત સૂધી ચાલુ રહી હતી.

મદ્રાસ ઈલાકામાં હવે પછી દુકાળ પડે તો કેવા કેવા ઉપાયો કામે લગાડવા, તથા હવે પછી એ ઇલાકામાં દુકાળના હુમલા અટકાવવા સારૂ આગમચથી કેવી કેવી સાવચેતી રાખવી તે વિષે.

મદ્રાસ એ એક એવો ઇલાકો છે કે તેની વસ્તીનો ૨/૩ ભાગ પોતાને મળેલી જમીનમાંથી પોતાનો ખોરાક મેળવી શકે છે. ત્યાંના ખેડુતો પોતે જમીનના માલિક નથી પણ બીજા માણસોની જમીનના ભાડૂત છે (જમીનના માલિકો પાસેથી સાંથે જમીન રાખી ખેતી કરનારા છે), અને તેથી તેઓ તંગીની વેળાએ પોતાને માટે પૂરતી જોગવાઇ કરી રાખવા ઉપરાંત બીજાઓને માટે ખોરાક પૂરો પાડે એ બને એમ નથી; કારણકે તેઓ ઘણી મહેનતે પોતાનું પેટ ભરી શકે છે. તેઓ જમીનના માલિકોને જમીન ભાડાની થોડી રકમ આપે છે, એટલે તેમની પાસે કાંઈ વધતું નથી. એટલું સંતોષ ભરેલું છે કે તવંગર ગરીબને, શેઠ ચાકરને, તથા પૈસાવાળા લોકો પોતાનાં ગરીબ સગાં વહાલાં અને સ્નેહીઓને મદદ કરવાની ફરજ સમજે છે, અને ધર્મથી તથા ન્યાત જાતના વિચારથી તુરતજ ઉસ્કેરાઈ સહાય કરવાને અધીરાં થાય છે.

દુકાળની વખતે જાહેર બાંધકામો ઉપર ઘણી વેળા નકામા પૈસા વાપરી નાખવામાં આવેછે. સરકાર ઉતાવળ અને ગભરાટમાં બાંધકામો પસંદ કરી દેછે, પણ તે ઉપરની દે-

ખરેખ બેદરકારીથી ચલાવવામાં આવે છે, અને તે કામ ચલાવવાની રચના (નકશા, નિયમ વગેરે) પહેલેથી બરાબર કરવામાં આવતી નથી; પરંતુ તેમ નહિ કરતાં દુકાળની શરૂઆત થતાંજ અથવા તે પહેલાં નહેરો ખોદવાનાં અને જાહેર રસ્તા બાંધવાનાં કામો પસંદ કરી રાખવાં જોઇએ, અને જરૂર પડતાંજ તેનો ખરચ તે જગાએ ઊભાં થયેલાં ફંડોમાંથી કરવો અને તેથી વધારે નાણાં જોઇએ તો સરકારી ફંડનો ઉપયોગ તેમાં કરવો.

ધોરી રસ્તા બાંધવા, રેલવેનાં બાંધકામ ચલાવવાં, તારનાં દોરડાં નાંખવાં, અને ચલણી પૈસામાં સુધારો કરવો, એ, દુકાળની વખતે જેટલું ઉપયોગી થઇ પડેછે તેટલું બીજું થોડુંજ હશે. સરકાર નહેર ખોદવાનું કામ માથે લેવાને કેટલીક વખતે અચકાય છે તેનું કારણ એ છે કે નહેરમાંનું પાણી ખેડુતો પોતાની ખેતીના કામમાં લેછે, અને તેના પૈસા સરકારને આપતા નથી. પણ નહેરનો ઉપયોગ અને ફાયદા સર્વ ઠેકાણે પહેલા ગણવામાં આવ્યા છે. ધોરી રસ્તા બાંધવાથી ફક્ત માલ લઇ જવા લાવવાનુંજ સહેલું થાય છે, પણ નહેરો તો અનાજ પકવવા તથા માલ લઇ જવાનો વહેવાર ચલાવવા એ બંનેને માટે કામમાં આવે છે.

દુકાળની વખતે જ્યાંસૂધી સાધારણ તંગી ચાલતી હોય ત્યાંસૂધી તેના ઉપાય કરવા ખાનગી સખાવતનો આધાર લેવો જોઇએ.

જો તંગી અસાધારણ થઇ પડે તો ગરીબોને પાળવાનો અને તેઓના જીવ બચાવવાનો બોજો જમીન ખેડનારાઓ ઉપર પડવો જોઇએ, કારણકે ખેડુતો કોઈપણ સાધારણ તંગીની વખતે ઘણુંકરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવવાને શક્તિમાન થાય છે.

જો દુકાળનું સંકટ ઘણુંજ હોય, અને તેવા સંકટમાં દેશની વસ્તીનો મોટો ભાગ સપડાઇ ગયો હોય, તો તેઓને બચાવી લેવાનો બોજો દેશના મહેસૂલ ઉપર પડવો જોઇએ, તથા સખાવત કરવા સારૂ આખા દેશના લોકોને ઉશ્કેરવાં જોઈએ. તંગીની વખતે સ્થળે સ્થળના બજાર ભાવ મેળવી સરકારી ગેઝીટમાં છપાવી બધે પ્રસિદ્ધ કરવા જોઇએ, અથવા તો એ ભાવનાં હેન્ડબીલો (જાહેર ખબરો) કહાડવાં જોઇએ કે બધા ઠેકાણાના લોકોને તેની ખબર પડે અને યોગ્ય ભાવ રાખવાનું તેમને સૂઝે.

અનાજની જેટલી માગણી થતી હોય તેટલું જો વેપારીઓ પૂરૂં પાડી ન શકે તો તે કામ કરવાની ફરજ સરકારની છે. એવી વખતે મોટાં શહેરોમાં ખાનગી સખાવતોથી લોકોને આશરો મળવો જોઇએ. જેઓના શરીરનો બાંધો મજબૂત દેખાય તેઓને જાહેર બાંધકામો ઉપર મજુરીએ લગાડી મહેનતાણામાં પૈસાને બદલે અનાજ આપવું, અને જેઓ આંધળાં, લુલાં, અને કામ કરવાને અશક્ત હોય તેઓને સખાવતનાં ખાતાંઓ ઊભાં થયેલાં હોય ત્યાં રાખવાં. જે આબરૂદાર ભીખ માગતા નથી, અથવા સખાવતનાં ધર્મખાતાંઓની મદદ લેતા નથી, તેમને જીવાડવાને નાણાં ધીરવાં અને પછી નાના નાના હફ્તાથી તે વસૂલ કરી લેવાં જોઈએ. દુકાળ શરૂ થતાંજ સરકારે બધી બાબતોની યોજના કરવી જોઇએ, નહિતો પાછળથી દુકાળની વખતે ઘણું કષ્ટ સોસવું પડે છે.

જેઓ ગરીબ પણ શરીરે મજબૂત હોય તેઓને જ્યાં ઘણું અનાજ મળતું હોય ત્યાં મોકલી દેવાં. તંગીનો વખત તપાસી જમીનના માલિકો અને બીજા તવંગર લોકો ઉપર કર નાંખવો અને જણાવવું કે એવો કર થોડાજ વખત

સુધી ચાલુ રહેશે. એવે વખતે જેજે ફંડો ઊભાં થાય, તેઓને જેમ બને તેમ અનાજનો જથો વધારવા તથા ભિખારી લોકોની સંખ્યા ઓછી કરવાના ઉપાય પાછળ વાપરવાં. મદ્રાસ ઇલાકાનાં દક્ષિણ પ્રગણાંઓમાં દર સાત વરસે દુકાળ પડતા જણાયલા છે. આના ઉપાય કરવા સારૂ દુકાળનું જોર થોડું માલમ પડે ત્યારે ખેડુતો પાસેથી લેવાતા કરમાં સરકારે ઘટાડો કરી નાંખવો અને જ્યારે ખરેખરો દુકાળ પડ્યો હોય ત્યારે તદ્દન તે કર લેવો નહિ. આથી કરીને થોડી ઘણી તંગીના વખતમાં મહેસૂલ માફ થવાથી બચેલાં નાણાં પોતાના જીવારા માટે ખરચવા તેમને કામ આવે. વળી દુકાળનું સંકટ ટળી જતાંજ ખેડુતોને નાણાં ધીરવાં કે તેઓ વખતસર ખેતીનું કામ કરવા શક્તિમાન થાય.

જબરી તંગી પડતી હોય તેમાં વધારો થવા ન દેતાં ઘટાડો કરવો હોય, તો જે અનાજ રહ્યું હોય તે મોંઘા ભાવે વેચવું, કારણકે તેથી કરીને સર્વ લોકો જેમ બને તેમ થોડું અને પોતાને ગરજ પડતું અનાજ વાપરશે, અને એ પ્રમાણે પૂરતી કરકસરે અનાજ વપરાયાથી તેનો જથો વધારે વખત સૂધી ચાલશે, અને તેથી ઘણાં કુટુંબોનું લાંબા વખત સૂધી પોષણ થશે. વળી આ ઈલાકાના લાંબા સંબંધમાં જે તપાસવાનું છે તે એ કે એમાં એવી જૂદી જૂદી જાતની જમીન અને હવાપાણી નથી કે જે વરસાદ ન પડે તો તેની ગરજ પૂરી પાડે.

દુકાળના વખતમાં નાચાર લોકોને સરકારે કામે લગાડી તેઓનાં પેટ ભરવાં એટલુંજ નહિ, પણ બહાર ગામ ખાતેથી જથાબંધ અનાજ મંગાવી દુકાળીઆં લોકોમાં તે છૂટક વેચવાની ગોઠવણ કરવી. આવા વખતોમાં કણિયા અને બીજા વેપારીઓ અનાજનો વેપાર કરવાને બદલે તેનો સ-

ટ્ટો કરવા જેવી વલણ બતાવે છે, પણ તેમનાં એ કૃત્યમાં સરકાર વચ્ચે પડી અડચણ કરે છે તેથી વેપારીઓ પાછા પડી બિલકુલ વેપાર કરતાજ નથી, અને તેથી સહેજસાજ તંગી ઉપરથી એકદમ મોટા દુકાળનું રૂપ દેખાતાં વાર લાગતી નથી.

કહેછે કે આગલા દેશી રાજાઓએ કણિઆઓ અને વેપારીઓના કામની વચ્ચે પડવાથી અને તેઓને ચોકસ ભાવે અનાજ વેચવાની ફરજ પડવાથી ઘણાં ખરાબ પરિણામો નિપજ્યાં હતાં. એ ઉપરથી હાલની સરકારને ધડો લેવાનો છે કે, જેઓ મોટા જથામાં અનાજ મંગાવી છૂટક વેચવા માગે તેઓને સગવડ કરી આપવી અને તે સિવાય દેશ માંહેલા બીજી રીતના અનાજના વેપારમાં માથું ઘાલવાની જરૂર નથી. સરકારે દેશી વેપારીઓને અથવા જેઓ પોતાના ખરચથી બહાર દેશાવર અનાજ મોકલવા માગે તેઓને નાણાની રકમો ધીરવી, એટલુંજ નહિ, પણ બહારથી અનાજ લાવનારાઓને ઇનામ આપવાં. જેઓ દુકાળના મૂલકમાં અનાજ લેઇ જવા માગતા હોય તેઓને જળ અથવા ખુશકી (જમીન) ને માર્ગે વહાણો અથવા ગાડાંઓની સગવડ કરી આપવી, તથા રસ્તે જતાં ભૂખડુ લોકો તેમનું અનાજ લૂંટી ન જાય માટે તેની સંભાળની મજબૂત ચોકશી રાખવી.

આમાં જો નિષ્ફળતા મળે, દેશી વેપારીઓ પૂરા ન પડે અને તેઓની હાલત એટલી બારીક જણાય કે નાણાં ધીરવાનું સલામતી ભરેલું ન લાગે, તોજ સરકારે પોતાને જોખમે જથાબંધ અનાજ મંગાવવું. જો સરકાર જથાવાળા વેપારીઓ પાસેથી સઘળું અનાજ ખરીદી લે અને છૂટક અનાજ વેપારીઓને જ્યાંથી મળે ત્યાંથી ખરીદવાની

વિકટ હાલત ઉપર મૂકી દે, તો તે સરકારને છાજતું ન ગણાય. સરકારે એટલી સંભાળ રાખવી કે દુકાળવાળા ભાગોમાંથી મળતું અનાજ છૂટક વેચનારાઓ મેળવી વેચી શકે. જ્યારે આ છૂટક માલ પૂરો થઇ રહે ત્યારે સરકારે પોતાને હિસાબે બહારથી મંગાવી ભરી રાખેલા અનાજની વખાર ઉઘાડવી, અને તે સુદ્દલ (પડતર) ભાવે વેચવું. આથી દુકાળને દૂર તો કરી શકાશે નહિ, પણ ઘણુંકરીને તેનો વધારો અટકાવી શકાશે.

આપણે આગળ કહી ગયા કે મદ્રાસ ઈલાકાની વસ્તીનો ઘણોખરો ભાગ ખેડુતોનો છે. તેઓને પોતાની મહેનતના બદલામાં પૈસા નહિ પણ અનાજ મળે છે, તેથી કરીને તંગીની વખતે તેઓની પાસે અનાજ ખરીદવાના ઉપાય રહેતા નથી. પાક ઊગે તોજ તેઓનું ગુજરાન ચાલે, અને પાકે જો દગો દીધો તો તેઓ ભૂખે મરે છે. વળી નાના વેપારીઓ એટલું અનાજ ભરી રાખતા નથી કે તે તેઓને દુકાળની વખતે કામ આવે. તવંગર ખેડુતો ભરી રાખેલું અનાજ કોઇને આપતા નથી, કારણકે તે તેઓને બીજે વરસે વાવવા જોઈએ છીએ. આવી વખતે સરકારની ફરજ એ છે કે બહારથી જથાબંધ અનાજ મંગાવવું. એમ કરવાની મતલબ વેપારીઓ સાથે હરીફાઇ કરવાની નહિ હોવી જોઇએ, પણ ગરીબોને કામે લગાડી મજુરીના બદલામાં તેમને તે અનાજ વહેંચવું જોઇએ. મજુરોને તેમના કામના બદલામાં જે પૈસા મળે તેમાંથી મોંઘા ભાવનું જોઈતું અનાજ તેઓ ખરીદી શકતા નથી, એટલા માટે સરકારે વેપારીઓને મદદ કરવા ઉપરાંત આ રીતે અનાજ મંગાવવામાં વચ્ચે આવવું જરૂરતું જણાય છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

નિજામના રાજ્યમાં તથા મહિસૂરમાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૮૩૩ની સાલમાં બિરારમાં જે દુકાળ પડ્યો હતો તેમાં ખેડુતોએ સઘળી માલ મિલ્કત વેચવા બાદ પોતાનાં છોકરાંને ભૂખે મરતાં અટકાવવા તવંગરોને ત્યાં વેચી નાંખ્યાં હતાં, અને તેઓ પોતે દેશ છોડી જતા રહ્યા હતા. એ વખતે નિજામ સરકાર તરફનું પણ ઘણુંક અંધેર ચાલ્યું હતું. સૂબેદારો, મહાજનો, તથા શાહુકારોને પકડી તેઓ ઉપર જૂલમ પાડી તરેહવાર બહાને તેમની પાસેથી પૈસા કઢાવવામાં આવતા હતા. ઇનસાફ મેળવવાની સખત ફરિયાદ કરવામાં આવતી પણ કોઈ કોઈનું સાંભળતું નહોતું. આગળ કોઇ વરસમાં સંકટ આવી પડ્યું હતું તે વખતે રેસિડેન્ટની ફરમાશથી અંગ્રેજી અમલદારોને રાજકાજમાં નીમવામાં આવ્યા હતા. એ અમલદારોએ લોકોને ઘણો સારો ઇનસાફ આપ્યો હતો ને ખેડુતોને કેટલેક દરજ્જે સુખી રાખ્યા હતા. પણ તેઓને બદલે હાલ સૂબેદારો કામ કરતા હતા એટલે તેઓએ પાછો જૂલમ ચલાવવા માંડ્યો હતો. દુકાળના દુઃખને લીધે સંખ્યાબંધ માણસો મરણ પામતાં હતાં. એલમપોરની નાની છાવણીમાં વીસ દિવસમાં ૧૧૨ મર્ણ થયાં હતાં, તે સઘળાં ભૂખમરાથી થયાં હતાં. આ વખતે શહેરમાં કેટલાં મુઆં તે જણાયું નથી. બાતુલનો જીલ્લો જે અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં હતો અને જે બીરારની હદે આવેલો છે ત્યાં બીરારનાં ભૂખે મરતાં લોકો જતાં રહ્યાં હતાં. આથી કરીને બાતુલમાં મોંઘવારી ચાલી હતી અને અનાજ રૂ.૧)નું ૧૪ થી ૧૬ શેર વેચાવા લાગ્યું હતું. આ વેળા અંગ્રેજોએ ગરીબોને મદદ કરવા પોતાથી બની આવતી કોશિસ કીધી

ડૉ. પ્રદ્યુમ્ન ભ. ખાચર

હતી. ભોપાળમાં ખોરાક સસ્તો મળતો હતો તેથી ગરીબોને પૈસા આપી ત્યાં મોકલી દેવામાં આવ્યાં હતાં. આ સંકટ પડવા આગમચ બે દિવસ સુધી બરાબર વરસાદ પડયો નહતો. આ વખતે નિઝામનો પ્રધાન ચંદુલાલ હતો અને તે લોકોને વેતરી ખાવાનીજ કારકીર્દી લેઇ બેઠો હતો. વળી તેની સાથે કીશનભીશન જે તરકટ તથા કાવાદાવાથી ઊંચી પદવીએ ચઢયો હતો તેના જૂલમનો પાર ન હતો. ખેડુતોને તેઓનાં ગામડાંમાંથી હાંકી કાઢયા હતા, તેથી ભૂખના દુઃખથી પીડાઇને તેઓમાંના કેટલાકને લુંટારાની જીંદગી લેવી પડી હતી, અને ઘણાક ખાનદેશ તથા નાગપુરમાં જઈ રહ્યા હતા. પૈસાવાળાઓ લૂંટાવા લાગ્યા, અને માબાપોએ પોતાનાં છોકરાંને મફત આપી દીધાં. આ વખતે હૈદ્રાબાદ શહેરનો દેખાવ અજબ થઈ રહ્યો હતો. માંહેલા ભાગ અને ગામડાંનાં ભૂખે મરતાં તથા જૂલમથી ત્રાસ પામેલાં લોકો રાજ્યધાનીના શહેરમાં નાશી આવ્યાં હતાં, તેથી ત્યાં જાણે એક મોટો લશ્કરી ઘેરો ઘાલ્યો હોય તેવું થઈ રહ્યું હતું. દરેક માણસ હથિઆરબંધ હતું; છોકરાંઓ પણ ખંજર લેઇને ફરતાં હતાં. દરરોજ જૂદા જૂદા અમીરો અને આરબ સરદારોના માણસો વચ્ચે ટંટા ઊઠતા હતા. નિઝામના સિપાઇઓનો દેખાવ કંગાલ થઇ ગયો હતો. દુકાળના સંકટથી તેઓનાં શરીર તવાઇને છેક હાડપિંજર સમાન થઈ ગયાં હતાં. મહેસૂલ ઊઘરાવનાર જૂલમી અમલદારો લૂંટથી પૈસા મેળવી માંહોમાંહે વહેંચી લેતા હતા, અને ખૂન તો રોજ સાધારણ બનાવની પેઠે થઇ રહ્યાં હતાં. હૈદ્રાબાદથી પંઢરપુર આગળ ભીમા નદીના કિનારા સુધી નજદીક ત્રણસો ગામડાં આ દુકાળને લીધે વેરાન થઈ ગયાં હતાં. રસ્તે રસ્તે ઘણાંક ઘર

તથા દેવળો નાશ થએલાં તેના તથા મરણ પામેલાં ઢોરોના ઢગલા દેખાતા હતા. લોકો એટલાં બધાં ભૂખ્યાં થઈ ગયાં હતાં કે મુએલાં જાનવરોનું માંસ ખાઈ જવા લાગ્યાં હતાં.

અલવારમાં આ દિવસે કોઈ દહાડો ન જણાયલી ગરમી પડવા લાગી હતી. એક બે વાર વાદળાં ઘેરાઈ આવ્યાં હતાં પણ એક ટીપું વરસાદનું પડયું નહોતું. સઘળો પાક લગભગ નાશ પામ્યો હતો, અને સૂકો પવન ફૂંકાઇ તેનો પૂરેપૂરો દાટ વાળવાનાં ચિન્હ બતાવવા લાગ્યો હતો. બે ત્રણ નાનાં ગામડાંમાં વરસાદ ન પડવાથી સહેજવારમાં ૫૦૦ ઢોર મરણ પામ્યાં હતાં. કેટલેક ઠેકાણે કોહેલાં મૂડદાં અને હાડકાં સિવાય કંઇ જણાતું નહોતું. અકલકોટમાં તો ખોરાકને માટે માણસો એક બીજાનો જીવ લેવા લાગ્યા હતા. એક સ્ત્રી ૫ શેર જુવાર લેઇને રસ્તે જતી હતી તેને તેના એક ઓળખીતા માણસે ગુંગળાવી મારી નાંખી હતી. એક છોકરૂં પોતાના કુટુંબ સારૂ ખેતરમાં રોટલા લેઇને જતું હતું, તેને કોઇએ રસ્તામાંજ મારી નાંખી તેની પાસેના રોટલા લેઇ લીધા હતા.

હૈદ્રાબાદમાં દુકાળને લીધે ઘણાં માણસ મરણ પામવા લાગ્યાં હતાં. સરકારે ત્રેસટ હજાર રૂપિઆ બક્ષિસ ખાતે આપ્યા હતા, અને પાંત્રીસ હજાર રૂપિઆનું અનાજ જે બળદોની પીઠ ઉપર લાદીને વણજારાઓ લાવ્યા હતા, તે ખરીદ કર્યું હતું, તથા બીજું અનાજ લાવે તેને માટે કાંઇક ઈનામ કાઢી તેઓને લલચાવ્યા હતા. લોકો ભૂખથી એટલાં ઉશ્કેરાઈ ગયાં હતાં કે પોકાર કરતાં ગયાં અને અનાજની વખારો લૂંટવા લાગ્યાં. એ લોકોને અટકાવવા લશ્કરી ઘોડેસ્વારો શહેરમાં ફરતા રાખવામાં આવ્યા હતા. વળી કોગળિયું ચાલવાથી રોજ ત્રણસો માણસો મરણ પામતાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૭૭માં હૈદ્રાબાદમાં દુકાળ ચાલતો હતો, તે વખતે જાહેર બાંધકામો ઉપર લગભગ સાડાચાર લાખ માણુસોને કામે લગાડ્યાં હતાં, અને લગભગ એક લાખ માણુસો મફત પળતાં હતાં. આ દુકાળથી બાંધકામો પાછળ તથા ગરીબોને ખવરાવવા પાછળ નિઝામની સરકારને લગભગ આઠ લાખનો ખરચ થયો હતો. આ વખતે એ દેશી રાજ્યનાં ગુલબરગા, પૂર્વરાયચોર, પશ્ચિમરાયચોર, શોહોરાપોર, નલદરંગ, નળગંદા અને બીર પ્રગણાંઓમાં દુકાળ ફેલાયો હતો. એ સઘળાં પ્રગણાંમાં અઢાર લાખ માણુસોની વસ્તી હતી અને તેઓએ મુંબાઇ ઇલાકાના જેવુંજ સંકટ વેઠ્યું હતું.

મહિસૂરમાં પડેલો દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૮૭૭–૭૮ માં મહિસૂરમાં જબરો દુકાળ પડયો હતો. આ પ્રાંત એક દેશી મહારાજાના અમલ તળે છે, તે છતાં દુકાળને લગતા જેજે ઉપાયો ત્યાં લેવામાં આવ્યા હતા તે અંગ્રેજી રાજ્યમાં લેવાય તેવાજ હતા. અંગ્રેજ સરકાર તરફથી એ રાજ્યને ઘણી મનમાનતી મદદ અને સલાહ આપવામાં આવી હતી. એ દુકાળ પાછળ ત્યાંની સરકારને લગભગ દોઢ કરોડ રૂપિઆનો ખરચ થયો હતો. સને ૧૮૭૬માં એ રાજ્યની ત્રિજોરીમાં પાંસેઠ લાખ રૂપિઆ હતા તે ખરચાઈ જતાં બીજું પોંણા કરોડ રૂપિઆનું દેવુંથયું હતું.

પ્રકરણ ૭ મું.

બંગાળામાં પડેલા દુકાળ.

બંગાળામાં વારેઘડીએ દુકાળ પડતા નથી. જ્યારે પડે છે ત્યારે લાંબી મુદ્દતે પડે છે, પણ તેનું સંકટ જબરૂં

હોય છે. લાંબે વખતે દુકાળ પડવાનું કારણ એ કે અહિંઆંની જમીન ફળદ્રૂપ છે અને તે સાથે વરસાદ મોસમસર બરાબર પડતો રહે છે; અને જ્યારે પડે છે ત્યારે સખત પડે છે તેનું કારણ એ કે ઘણો વખત વચ્ચે નીકળી જવાથી લોકો બેદરકાર રહે છે અને તેઓને અસાવધપણે કામ કરવાની ટેવ પડી જવાથી જ્યારે પણ કોઈ વખતે દુકાળ દેખાવ દેછે ત્યારે તેની સામે થવાની તૈયારી ન હોવાથી તેનું જોર ઘણું વધી પડે છે.

ઇ. સ. ૧૬૪૦ થી ઇ. સ. ૧૬૫૫ સૂધી બંગાળામાં એક જબરો દુકાળ પડયો હતો એવું જણાયલું છે. આ દુકાળની નિશાનીઓ આખા હિંદુસ્તાનમાં જણાઇ હતી પણ તેનું ઘણું જોર બંગાળા તથા દક્ષિણમાં હતું.

ઇ. સ. ૧૬૬૧માં આ ભાગમાં દુકાળ પડયો તે વખતે ઔરંગજેબ બાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો, અને તેને ગાદી ઉપર બેસવાને ત્રણ વરસ થયાં હતાં. એ બાદશાહે આ દુઃખદાયક વખતે પોતાની આવકમાંથી અર્ધોઅર્ધ ભાગ સંકટ ટાળવામાં આપી દીધો હતો.

ઇ. સ. ૧૭૭૦માં બંગાળામાં જે દુકાળ પડયો હતો તે એટલો ભયંકર હતો કે તેના સપાટામાં એ ઈલાકાની અર્ધોઅર્ધ વસ્તી તારાજ થઇ ગઇ હતી. આ વખતે એક કરોડ માણુસ ફક્ત ભૂખથી મરણ પામ્યાં હતાં. આ દુકાળનો ઘણો ભયંકર ચિતાર મિ. મીલે પોતાના હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના ત્રીજા પુસ્તકને પાને ૪૮૬મે આપ્યો છે. આ દુકાળમાં બંગાળા ઈલાકાના દક્ષિણ ભાગ (Lower Bengal) માં અનાજના ભાવ નીચે પ્રમાણે હતા.—

ચોખા સરસ જાતના. રૂ૦૧)ના	શેર	૩
,, જાજરા. ,,	,,	૩|

હલકું અનાજ.	,,	,,	૪ાા
દાળ.	,,	,,	૪
ઘઊં.	,,	,,	૪ા
ઘી.	૨૦ રૂપિએ એક મણ.		

કોઇપણ ઠેકાણે ખોરાકની જણસો વેચાતી હોય તો તેના સાધારણ ભાવ કરતાં આ ભાવ બારગણો વધારે હતો.

છેલ્લો જબરો દુકાળ બંગાળામાં ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં પડ્યો હતો. તેની આગમજ કેટલાક દુકાળો પડ્યા હતા પણ તે તંગીનાં વરસો ગણવામાં આવ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૧૭૭૦ નો અને ઇ. સ. ૧૮૭૪નો દુકાળ સરખાવતાં તેઓ એક બીજાને ભૂલાવે એવા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૭૪ના દુકાળમાં લગભગ છ કરોડની વસ્તીની સંખ્યા ઉપર સંકટ આવી પડવાની ધાસ્તી હતી. લગભગ પોણા છ કરોડ માણસો એ ઇલાકામાં ચોખા ઉપર જીવનારાં છે, માટે તેઓનું પેટ ભરવા લગભગ એકત્રીસ કરોડ રૂપિઆનો માલ કણિયાઓ પાસે ભરી રાખેલો જોઈએ. સરકાર આ વખતે એવું ધારતી હતી કે પૂરતું અનાજ ભરેલું હશે, પણ બાહોશ દેશીઓ એની સચ્ચાઈ સાફ ના પાડતા હતા; કારણ કે આગલાં એક બે વરસોમાં અનાજ સસ્તું થવાથી તે ઘણું ખપ્યું હતું, તેમજ ઘણું બહારગામ ખાતે નિકાસ થયું હતું. આ દુકાળ શરૂ થતાંજ કલકત્તામાં એક જાહેર સભા ભરી ઉઘરાણું કરવામાં આવ્યું હતું. એ ઉઘરાણામાં મહારાણીએ પોતાની તરફથી રૂપિઆ દસ હજાર, ધાકાના નામિચા જમીનદાર આનરેબલ ખોજા અબ્દુલગની, સી. એસ. આઈ. ના છોકરાએ રૂપિઆ પાંચ હજાર, ને રામપોરના નવાબે બે હજાર રૂપિઆ ભર્યા હતા. નામદાર ગવરનર જનરલે સર રી-

ચર્ડ ટેમ્પલ જેવા મહેનતુ અમલદારને દુકાળના મૂલક ઉપર તપાસ રાખવાને નીમ્યો હતો, તેણે એક જગાએથી બીજી જગાએ અનાજ લઈ જવા માટે એકદમ ટ્રામવેના રસ્તાઓ બાંધવાના હૂકમ આપ્યા હતા. મોંગીરથી દરભંગા સુધીનો ૨૪ માઇલનો લાંબો રસ્તો ટ્રામવેનો બંધાવ્યો હતો. આ વખતે બંગાળાના લેફ્ટેનેન્ટ ગવરનર સર જાર્જ કેમ્બાલ અને ગવરનર જનરલ લોર્ડ નાર્થબ્રુક વચ્ચે મત ફેર પડ્યો હતો. સરજાર્જનું એવું કહેવું હતું કે અનાજનો મોટો જથ્થો બંગાળેથી નેપાળ જાય છે તે અટકાવવો જોઈએ, અને લોર્ડ નાર્થબ્રુકનું એવું કહેવું હતું કે એ પ્રમાણે વ્યવહાર અટકાવવો તે વેપારમાં મોટી ખલેલ કરી વેપારીઓનાં મન ઊંચાં કરાવવા બરાબર છે. આ વખતે ઘણા અવિવેકી સત્તાવાળાઓએ ગવરનર જનરલને તરેહવાર સલાહ આપી હતી. કોઇ કહેવા લાગ્યું કે બિહારના સઘળા ભાગોમાંથી અફીણનાં ઝાડ કાપી નાંખી, તેને બદલે અનાજ વાવવું; કોઇની સલાહ એવી હતી કે બંગાળાનો સઘળો પાક ભેગો કરી ખેડુતોને વહેંચી આપવો; અને કેટલાક દોઢડાહ્યાઓ એવું મત આપતા હતા કે ખેડુતોને નાણાં ધીરવાને સરકારે જમીનદારોને ફરજ પાડવી, અને જમીનદારો ન સમજે તો સરકારી ત્રિજોરીમાંથી નાણાં ધીરી જમીનદારોને તેના જોખમદાર ગણવા. આવી ભિન્ન ભિન્ન જાતની સલાહ પ્રમાણે ન ચાલતાં દૂરઅંદેશી વાઇસરાએ પોતાના એક સુવિચારથી ચાલી બંગાળા જેવા એક જબરા મૂલકને સંકટમાંથી ટાળવા લાગુ ઉપાય લીધા હતા. વળી હિંદુસ્તાનના જૂદા જૂદા રાજવંશીઓએ આ દુકાળનું સંકટ ટાળવા બધી મળી ૪૦ હજાર રૂપિઆની મોટી રકમ ભરી હતી. અને ફેબ્રુવારી માસની અધવચ સૂધીમાં ફક્ત રાજાઓ અને

આમીર ઉમરાવોના ઉઘરાણાથીંજ ચાર લાખ રૂપિઆ થઇ ગયા હતા. માઠા ભાગ્યે નેપાળમાં પણ આ વર્ષે સંકટ આવી લાગ્યું હતું તેથી ત્યાંનાં હજારો લોકો નાશી આવીને બંગાળામાં ભરાયાથી બંગાળાનું સંકટ વધતું ગયું હતું. એનો અટકાવ કરવાને સર રીચર્ડ ટેમ્પલે નેપાળમાં મદદ મોકલવાની ગોઠવણો કરી હતી. આ વાત ઇંગ્લંડ જતાંજ ફેબ્રુવારી માસની આખર સૂધીમાં ત્યાં બે લાખ રૂપિઆની રકમ ભરાઇ હતી, જેમાં મહારાણીના કુંવરે રૂ.૫૦૦૦નો રકમ ભરી હતી. આ દુકાળનું સંકટ ટાળવા માટે હિંદુસ્તાનના જૂદા જૂદા ભાગોમાં ઉઘરાણાં થયાં હતાં. કલકત્તામાં દોઢ લાખ, વાયવ્યખૂણાના પ્રાંતોમાં પચાસ હજાર, મદ્રાસમાં પોણો લાખ, અને મુંબાઇમાં ફક્ત ૨૫ હજારની રકમ ભરાઈ હતી. આ દુકાળની વેળાએ ગવરનર જનરલ લાર્ડ નાર્થબ્રુકે તારીફ લાયક સેવા બજાવી હતી. જેથી તે હિંદુસ્તાનના લોકોની તેમજ ઇંગ્લાંડની સરકારની પ્રશંસાને પાત્ર થયો હતો. હવે પછી પડતા દુકાળો સામે ચાંપતા ઉપાય લેવા સારૂ (તે વખતના) હિંદુસ્તાન ખાતાના વજીર (Secretary of State for India) લાર્ડ સાલ્સબરીએ પાર્લામેંટ સભામ એક ધારો પસાર કરાવ્યો હતો, અને તેના આધારે હિંદુસ્તાનની સરકારની કૌન્સિલના એક સભાસદને જાહેર બાંધકામ ઉપર જાયુકનો અમલદાર નીમ્યો હતો. આ અમલદારનું કામ કરકસરથી અને લાયક જગાએ નહેરો બાંધવાનું મુખ્ય ગણાતું હતું.

પ્રકરણ ૮ મું.

વાયવ્ય દિશાના પ્રાંતોમાં પડેલા દુકાળ.

હિંદુસ્તાનના વાયવ્ય ખૂણાના પ્રાંતોમાં દુકાળ પોતાનું

બળ ચલાવવા વિના રહેતો નથી. તેણે ઘણી મુદતથી જૂદા જૂદા વરસોમાં ત્યાં હાજરી આપી છે અને એ વરસોમાંનાં કેટલાંક ઘણી તંગી, સંકટ, અને નાશનાં વરસ તરીકે નોધાઈ ચૂક્યાં છે. નીચલાં વરસોમાં આ ભાગોમાં દુકાળે દેખાવ દીધો હતો.—

ઇ. સ.	૧૭૩૩	ઇ. સ.	૧૮૧૩.
,,	૧૭૪૪	,,	૧૮૧૯.
,,	૧૭૫૨	,,	૧૮૨૬.
,,	૧૭૭૦	,,	૧૮૩૩.
,,	૧૭૮૩	,,	૧૮૩૭.
,,	૧૭૯૦	,,	૧૮૬૧.
,,	૧૮૦૩	,,	૧૮૭૭-૭૮

એ સઘળાં વરસોમાં નીચલાં વરસોમાં દુકાળે અતિ ઘણો ત્રાસ પમાડયો હતો. અને તે વરસો હજુ યાદ રહી ગયાં છે.

ઇ. સ. ૧૭૭૦નો દુકાળ ઘણો ભયંકર હતો. એ દુકાળનું ઘણું ત્રાસદાયક વર્ણન મિ. મિલ પોતાના હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના ત્રીજા પુસ્તકના પાને ૪૮૬મે આપે છે, તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં પડેલા સખ્તમાં સખ્ત દુકાળોને વીસરાવે એવો એ દુકાળ હતો.

ઇ. સ. ૧૭૮૩માં જે દુકાળ પડયો હતો તે મોટા વિસ્તારની જગા ઉપર પથરાઇ ગયો હતો. એટલે એક બાજુએ બંગાળા અને ઓરિસાની ઉત્તર દિશા તરફ અને બીજી બાજુએ લાહોર સૂધી જઇ પહોંચ્યો હતો. એ વખતે અનાજ રૂપિઆ એકનું ૧૦થી ૧૨ શેર મળતું હતું. કાનપોરમાં રહેનારો ૯૦ વરસની ઉમરનો એક માણસ જણાવી ગયો છે કે, આ દુકાળ સખ્તમાં સખ્ત હતો. પણ ઇ. સ. ૧૮૬૧ના દુકાળ વિષે તો વધારે અજાયબી સાથે બોલતો

હતો કે તે વખતનો અનાજનો ભાવ આગલા વખતના દુકાળના ભાવ કરતાં પણ વધારે હતો. ઇ. સ. ૧૮૦૩નો દુકાળ વાયવ્ય દિશાના પ્રાંતોમાંજ પથરાઈ અટકી રહ્યો હતો. એ વર્ષે વરસાદની તંગી ઉપરાંત લઢાઈ ને લીધે પણ વધારે તંગી ચાલતી હતી, અને લોકોએ ઘણું દુઃખ વેઠ્યું હતું. એ દુકાળ પછી તરતજ અંગ્રેજ સરકારે લોકોનું દુઃખ મટાડવા સારૂ મહેસૂલની મોટી રકમ પાછી આપી હતી. ફતેહગઢના તાલુકામાંથી એ દુકાળ વિષે હાથનો લખેલો હેવાલ મળી આવ્યો હતો, તેમાં જણાવ્યું હતું કે સરકારે દોઢલાખ સૂધીની મહેસૂલની રકમ પાછી આપી દીધી હતી. તેમાં વધારે એ જણાવ્યું હતું કે એ વખતે કરાનો વરસાદ પડવાથી રવીનો પાક નાશ પામ્યો હતો. બંગાળામાંથી સરકારે અનાજ મંગાવ્યું હતું અને દરેક જાતનું અનાજ વેપારીઓ લાવતા તે માટે સરકાર તરફથી તેઓને ઇનામ તરીકે કંઇ રોકડ રકમ આપવામાં આવતી હતી. એ વખતે અનાજ રૂ.૧)નું ચાળીસ (?) શેર વેચાયું હતું. એ વરસમાં ગવરનર જનરલે ઢંઢેરાની મારફતે નીચે પ્રમાણે રકમોનું ઈનામ આપવાને જાહેર કર્યું હતું.—

બનારસમાં જે સો મણ અનાજ લાવે તેને			રૂ.૧૫)	આપવા.
અલાહાબાદમાં.	”	”	રૂ.૧૯)	”
કાનપોરમાં.	”	”	રૂ.૨૩)	”
ફતેહગઢમાં.	”	”	રૂ.૨૭)	”
બનારસમાં ઘઊં અને જવ લાવનારને સોમણે			રૂ.૨૭)	આપવા.
અલાહાબાદમાં.	”	”	રૂ.૨૨)	”
કાનપોરમાં.	”	”	રૂ.૨૪)	”
ફતેહગઢમાં.	”	”	રૂ.૩૧)	”

આ વખતે જશવંતરાવ હોલ્કર અને ફીતુરી સરદાર

નાજીરઅલીખાન લશ્કર લેઇને ચઢાઇ કરી આવ્યા હતા તેથી અનાજના પાકનો નાશ થયો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૧૮–૧૯ના દુકાળનો વિગતવાર હેવાલ મળતો નથી. એ વરસમાં આગ્રામાં એક રૂપિઆનું ૧૭ શેર અને અલિગઢમાં એક રૂપિઆનું ૧૯ શેર અનાજ વેચાયું હતું. વળી એ સાલમાં કરાનો વરસાદ અતિ ઘણો પડવાથી પાકનો નાશ થયો હતો. જુવાનપોરમાં એક રૂપિઆનું ૧૬ શેરથી સાડા દસશેર અને કાશીમાં એક રૂપિઆનું ૨૧ શેર અનાજ વેચાયું હતું. ઇ.સ. ૧૮૧૯ અને ઇ.સ. ૧૮૩૭ની સાલમાં વરસાદની મોસમજ બદલાઇ ગઇ હતી. ઇ. સ. ૧૮૩૩–૩૪માં દુકાળનું સંકટ ઘણું સખત તો હતું, પણ સારા નસીબે તે થોડા ભાગ ઉપર હતું. એ પછી ૪–૫ વર્ષ સૂધી બરાબર મોસમ ચાલી નહિ, તેથી ઇ. સ. ૧૮૬૧ની આગમજનાં ત્રણ વરસો એવી નિશાનીઓ બતાવવા લાગ્યાં હતાં કે ઇ. સ. ૧૮૬૧માં દુકાળ પડયા વિના રહેજ નહિ. ઇ. સ. ૧૮૩૭–૩૮માં લોકોને અને ખેડુતોને જમીનના માલિકો તરફથી ઘણું સંકટ વેઠવું પડતું, તેથી તેઓ પાસે દુકાળની વખતે એક જગાએથી બીજી જગાએ વહેવાર ચલાવવાનાં સાધનો પૂરતાં હતાં નહિ, તેમ તેઓ ઉપર પડેલી આફતો પણ તેઓ ખમી શકતા નહોતા. એ વરસમાં આગ્રા, મથુરા, ઇતાવા, મીનપુરી, ફતેહગઢ, અને કાનપોરમાં અતિ ઘણું સંકટ ચાલ્યું હતું અને સંખ્યાબંધ મોત થયાં હતાં. લોકોનું દુઃખ ટાળવા મહેસૂલના નજદીક દોઢ લાખ રૂપિઆ સરકારે પાછા આપ્યા હતા. વળી મીરત, રોહિલખંડ, દિલ્હી અલાહાબાદ, અને આગ્રા એ ભાગોમાંના દુકાળે વીસથી પચીસ હજાર ચોરસ મૈલની જગા રોકી હતી. એટલા વિસ્તારમાં એંશીથી નેવુ લાખ માણસની વસ્તી હતી, અને તે-

ડૉ. પ્રદ્યુમ્ન ભ. ખાચર

માંથી લગભગ ૫૦ લાખ માણસ મરણ પામ્યાં હતાં. એ વરસમાં અનાજના ભાવ નીચે પ્રમાણે હતા.–

અલાહાબાદમાં	એક રૂપિઆનું	૧૭॥	શેર.
કાનપોરમાં	”	૧૩॥	”
અલીગઢમાં	”	૧૮	”
ફતેહગઢમાં	”	૧૧॥	”
આગ્રામાં	”	૧૧॥થી૧૩॥	”
મથુરામાં	”	૧૨	”
કરનલમાં	”	૧૨થી ૧૪॥	”

ઇ. સ. ૧૮૧૫માં એક રૂપિઆના ઘઉં ૪૧ શેર, જવ ૬૨ શેર, બાજરી ૫૩ શેર, ચણા ૪૭ શેર, દાળ ૩૬ શેર, ચોખા ૨૦ થી ૨૩ શેર, અને ઢોરોનો ચારો ૧૨૮ શેર મળતો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૩૮માં ઘઉં રૂપિઆ એકના ૧૩ શેર, જવ ૧૬ શેર, બાજરી ૧૮ શેર, ચણા ૧૩ શેર, દાળ ૧૧ શેર, ચોખા ૯થી ૧૧ શેર, અને ઢોરોનો ચારો ૭૮ શેર મળતો હતો.

આ સાલના દુકાળમાં લોકો રોહીલખંડમાં લૂંટફાટ કરતાં હતાં, અને ભૂખડુ લોકોએ અનાજના જથા ઉપર ધાડ પાડી હતી. બરેલીથી અલાહાબાદ સૂધી સઘળે ગભરાટ મચી રહ્યો હતો, તે નરમ પાડવા સરકારને પોલીસનું જોર વધારે વાપરવું પડયું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૬૧માં સપ્તમાં સપ્ત દુકાળ ચાલ્યો હતો. એ વરસમાં રોજ એક લાખ ત્રીસ હજારથી એક લાખ ચાળીસ હજાર માણસોને છૂટકારા માટે ઊભાં કરેલાં જાહેર બાંધકામો પાછળ કામે લગાડવામાં આવ્યાં હતાં. પંજાબ-ના ભાગમાં એ રીતે ૯૦ હજાર માણસોનું પેટ ભરવામાં

આવતું હતું. હિમાલય પર્વતની તળેટી પાસેના મોહન
નામના ભાગમાં રોજ અઢાર હજાર માણસોને કામે લગા-
ડયાં હતાં, અને હરદ્વાર આગળ ગંગા નદીની નેહેરનું મહા-
ભારત કામ ચાલતું કર્યું હતું. ફક્ત સાહાનપુરના તાલુકામાંથી-
જ એ મોટા કામ ઉપર મજુરી કરવાને ૧૮૧૮૩ માણ-
સની વસ્તીમાંથી ૧૫૬૫૩ માણસ આવ્યાં હતાં. દેવબંધના
ભાગમાં જ્યાં ૧૦૯૦૦૦ રજપૂતો રહેછે તેઓએ ફક્ત
૯૨૭ માણસોને એ કામ ઉપર મોકલ્યાં હતાં, અને સાહા-
રાનપોરની ૧૦૩૦૦૦ વસ્તીમાંથી ૫૪૫૮ માણસોજ આ-
વ્યાં હતાં. આટલું છતાં તે તરફ દુકાળનું જોર જબરૂં હતું
કારણકે ન્યાત જાતના વહેમથી લોકો એટલાં બધાં તરેહ-
વાર બનેલાં હતાં કે છૂટકારાનાં બાંધકામો ઉપર મજુરો ત-
રીકે કામ કરવાને તેઓ હલકું સમજતાં હતાં. ગોનગોના પેટા
વિભાગ ગુજરની ૬૩૦૦૦ માણસની વસ્તીમાંથી ફક્ત ૪૫
માણસો, બીહત અને ફૈજાબાદની એટલીજ મોટી વસ્તી-
માંથી ફક્ત ૯૯૭ માણસો, મીરતના છ તાલુકાઓમાંથી
૧૭૩૮૫ માણસો, અને બાઈજનોર અને અમ્બાલા જે સા-
હારનપોરની નજદીક આવેલાં છે ત્યાંથી ૪૩૦ માણસો મજુ-
રી કરવાને આવ્યાં હતાં. કેટલાંક કુટુંબો પૈસાની બાબતમાં
જરા શકિતમાન હતાં, તે બે ભાગમાં વહેંચાઇ જતાં હતાં;
એમાંના એક ભાગનાં માણસો કામ ઉપર જતાં અને બી-
જા ભાગનાં ઘેર રહેતાં હતાં. ભૂખના દુઃખથી લોકો એટલાં
નાતવાન અને ખંધાં થઇ ગયાં હતાં કે તેઓ પાસેથી દ-
બાવીને કામ લેવાતું નહોતું, તેથી એક હજાર ઘન ફીટનું
કામ કરાવવા પાછળ ચાર રૂપિઆ લાગતા હતા. જેટલો
પૈસો જાહેર બાંધકામ પાછળ ખરચાતો તેમાંનો ખરૂં જો-
તાં પા ભાગજ કારગત લાગતો, બાકીનો ત્રણ ભાગ જેટલો

સખાવતમાં જતો હતો. આ દુકાળમાં માત્ર બોલંદસુહર-માં ૯૯૭૭૭ ઢોર અને ૨૪૭૦૮ માણસો મરણ પામ્યાં હતાં, અને ૪૮૬૦૪ માણસો બાહારગામ જતાં રહ્યાં હતાં. બુલમગરમાં ૫૦ હજાર માણસોમાંથી ૪૨૯૬ મરી ગયાં હતાં, ૫૨૬૩ દેશ છોડી જતાં રહ્યાં હતાં, અને ૭૬૬૭ માણસોને બાંધકામો ઉપર કામે લગાડી તથા સખાવત કરી સંકટમાંથી બચાવવામાં આવ્યાં હતાં. આ ઠેકાણે બાંધકામો ઉપર લાગેલાં માણસોનું પેટ ભરવાનો ખરચ દર મહિને દસ હજાર રૂપિઆનો થયો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૬૧માં મોરાદાબાદમાં દુકાળ ચાલ્યો હતો. એ તાલુકો ખોરાકની પેદાશને માટે પોતાના ઉપરજ આધાર રાખે છે. આ વખતે ત્યાંનાં પચાસ હજાર માણસો દેશાવર ખાતે જતાં રહ્યાં હતાં. વિશેષે કરીને ચુમાર અને જુલ્લા વર્ગના લોકોએ ઘણું સંકટ વેઠયું હતું. એઓ ગામડાંના ખેડુતો, નોકરો અને ધંધાદારીઓ હતા. મોરાદાબાદમાં લોકોના છૂટકારાના ઉપાયો લેવા જે મંડળી ઊભી થઇ હતી, તેણે પોતાના હાથ તળે બીજી ઘણીક મંડળીઓ ઊભી કરી લોકોનાં દુઃખ ટાળવાને તેમને દુકાળ વિનાના મૂલકમાં મોકલી દેવાનો સઘળો ખરચ પૂરો પાડયો હતો. જે લોકો ચાલવાને શક્તિમાન ન હતાં તેઓને ગાડીઓમાં બેસાડી છૂટકારાની જગા ઉપર મોકલી દેવામાં આવ્યાં હતાં. મોરાદાબાદમાં ગરીબોનું પોષણ કરવાના સ્થળને માટે અર્ધાં માઇલ વિસ્તારની જગા રોકવી પડી હતી. કામ કરનારાં માણસોની મજબૂતી સંબંધી તપાસ કરી જે લાયક હોય તેમને કામે લગાડવામાં આવતાં, અને અશક્ત માણસોને બેસારી મૂકીને તેમનું પોષણ કરવામાં આવતું. કામ કરનારાં માણસોને રોજ આટાના દસ અને દાળના બે ચટક, તથા

અશક્ત માણસોને આટાના આઠ અને દાળનો ૧૧ ચટક આપવામાં આવતો. રૂ કાંતવા, કપડાં વણવા, દોરડાં બનાવવા, અનાજ દળવા, રસ્તા બાંધવા, અને ઝુંપડાં ઊભાં કરવાના કામ પાછળ પુરૂષો, સ્ત્રીઓ અને છોકરાંઓને લગાડવામાં આવ્યાં હતાં. એ કામ પાછળ રૂ. ૯૯૦ નું ખરચ અને રૂ. ૧૭૦૨ની આવક થઇ હતી. ગરીબોનું પાલણ કરવાનાં મકાનો ઘણાં સ્વચ્છ રાખવામાં આવતાં હતાં, અને દરદ પેદા ના થાય તેટલા માટે તેમની પાસેનાં ગંધાતાં ચીંથરાં બાળી નાંખ્યાં હતાં. મે મહિનામાં ૪૨૧૭ માણસોમાંથી ૬૧ માણસ મરણ પામ્યાં હતાં. પડદામાં રહેનારી જે સ્ત્રીઓ બહાર આવી શકતી નહોતી તેઓ પાસે રૂ તથા ઉન એક ચટક ભાર કતાવી તેના બદલામાં એક આનો આપવામાં આવતો. ચાર મહિનામાં સઘળાં મળી ૩૩૦૨૦૩ લોકોને દુઃખથી છોડવવામાં આવ્યાં હતાં, અને તેઓ પાછળ રૂ. ૧૭૧૮૫–૩–૯નો ખરચ થયો હતો. આ કામને માટે જે ઉઘરાણું કર્યું હતું તેમાં રૂ. ૧૦૭૦૪–૧૪–૦ ભરાયા હતા અને તેટલીજ રકમ સરકારે આપી હતી. વળી એ ઉપરાંત આગ્રામાં છૂટકારા માટે ઊભી થએલી મંડળીએ પાંચ હજાર રૂપિઆ મોકલાવ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૩૩માં દુકાળ પડયો ત્યારે અયોધ્યા, કાનપોર અને બાન્દામાં વરસાદની તંગી પડવા સાથે કોગળીઆનો રોગ ફાટી નીકળ્યો હતો. આ વખતે ફક્ત લખનોર શહેરમાંજ છ અઠવાડીઆંમાં પચાસ હજાર માણસ મરણ પામ્યાં હતાં. અયોધ્યાના મુસલમાન શાહે આ સંકટની વખતે ૧ લાખ રૂપિઆ બક્ષિસ તરીકે આપ્યા હતા, અને ૫૦૦ બંદીવાનોને છોડી મૂક્યા હતા. કોગળીઆના દરદ ઉપર ઔષધ તરીકે આ વખતે બરફનું પાણી આપવામાં

આવતું હતું, અને તે બરફ રાખવાના મકાન ઉપર ઘણી
સારી ચોકશી રાખી દરદીને માટે લેવા આવનારને ના પા-
ડવામાં આવતી નહોતી. એક જોષીએ આ બધી વિપત્તિઓ
વિષે આગળથી કહ્યું હતું, તેને અયોધ્યાના શાહે પાંચ હજાર
રૂપિઆનું ઇનામ આપ્યું હતું. આ સાલમાં દિલ્હી તરફ
પણ ભારે તંગી ચાલવા લાગી હતી. જહાંસી અને વિકાનેર-
થી લોકો દિલ્હીમાં નાશી આવ્યાં હતાં, તેમજ દિલ્હીમાં અનાજ
સસ્તું મળે છે એવું સાંભળીને ઉત્તર પશ્ચિમ તરફના વેપા-
રી વગેરે લોકો અનાજ ખરીદવાને ત્યાં આવ્યા હતા તેથી રૂ.૧
નું ૪૦ શેર અનાજ મળતું હતું તે એક અઠવાડીઆમાં
ત્રીસ શેર થઇ ગયું હતું. આવું જોઇને લોકો બૂમ પાડવા
લાગ્યાં હતાં કે બહાર જતું અનાજ સરકારે અટકાવવું
જોઈએ, નહિ તો અહિંઆંજ મોટો દુકાળ ચાલશે.

બુદેલખંડમાં તંગી ચાલવાથી ગરીબોને કોઇ રીતનું
કામ કાજ મળતું નહોતું. અનાજ પણ એટલું મોઘું થઇ
ગયું હતું કે તે તેઓથી ખરીદ થઇ શકયું ન'હ. બાઈસસ
નામનાં ખાટાં જીંડવાં ઉપર તેઓ થોડો વખત પોતાનો
નિભાવ કરી શકયાં, પણ પાછળથી તે પણ મળ્યાં નહિ.
કેટલીક ભૂખે મરતી માતાઓ પોતાનાં છોકરાંઓને ખા-
વા લાગી હતી, અને હજારો બાળકો બે આનાથી એક રૂ-
પિઆની કીમતે વેચાઇ ગયાં હતાં. કાલપીમાં જેઓ ગરીબ
લોકોનો દેખાવ જોતા તેઓને તેમનાં જીવતાં હાડપિંજર
માલમ પડતાં હતાં. સેંકડો લોકો મરતાં હતાં અને તેમનાં
મૂડદાંને શિઆળિયાં, કૂતરાં અને ગરધણો વગેરે પશુ પક્ષિ-
ઓ ફોલી ખાતાં હતાં. વળી કેટલાંક મૂડદાંને જમના ન-
દીમાં નાખવામાં આવતાં હતાં. ગંગા અને જમના વચ્ચેના
મૂલકમાંથી અને અયોધ્યાના ભાગમાંથી ખોરાક મેળવવાની

આશાએ સેંકડો જણ જમના નદી પસાર કરી જતાં હ-
તાં. ચાર વરસથી (બુદેલખંડમાં) તંગી ચાલતી હતી તે-
થી આ વખતે તે ઘણી જબરી જણાઈ હતી. ઘણાં માણસો
જ્યાં ત્યાં રખડતાં તથા ખરાબ ખોરાક ખાતાં તેથી તરેહ-
વાર દરદો પેદા થતાં હતાં. કાનપોરમાં દરરોજ ત્રણ હજાર
માણસોનું પેટ ભરવામાં આવતું હતું ત્યાં લોકો નાશી જતાં
હતાં, અને તેઓને માટે જાહેર ઉઘરાણું થતાંજ તેમાં રૂપિ-
આ બે હજાર ભરાયા હતા. આ વખતે આગ્રામાં એક ફં-
ડ ઊભું કરી તેનાં નાણાં અહિઆં મોકલી દીધાં હતાં. તે
સિવાય કાનપોરની છૂટકારો કરનારી મંડળી તરફથી ગરીબો-
નાં પેટ ભરવાના અને રોજી વગરનાઓને રોજી આપવાના
સંબંધમાં ઘણી મહેનત થઇ હતી. તેઓએ પચાસ કુટુંબોના
વડાઓને ચાકરી અપાવવા લખનોર મોકલી આપ્યાં હતાં.
વળી સરકારી જાહેર-બાગમાં લોકોને માટે કામ શરૂ કર્યું
હતું. આ વખતે ઘણાં માણસો ભૂખમરાથી અને કેટલાંક
તાવ તથા શીતળાથી મરણ પામ્યાં હતાં. મહોરમના તહે-
વાર ઉપર મુસલમાનોએ અવિચારીપણે ગરીબોને બહોળે
હાથે ખોરાક આપ્યો, તે તેઓએ હદથી જ્યાદે ખાધો તે-
થી દરદી થઈ મરણ પામ્યાં હતાં. લોકો એટલાં ભુખ્યાં
હતાં કે રોટલીનો આટો ગુંદતાં તેમાંથી જરા બહાર પડ-
તો તો તે લૂંટાલૂંટ કરી ખાઇ જતાં.

ઇ. સ. ૧૮૩૭–૩૮માં વાયવ્ય ખૂણાના કેટલાક ભા-
ગો તરફ તંગી ચાલી હતી. કાનપોરમાં લોકોના છૂટકારાની
એક મંડળી ઊભી થઇ હતી, તે દરરોજ તેરસો માણસનું
ગુજરાન કરતી હતી. પાંચ મહિનામાં બારસો માણસો મ-
રણ પામેલાં જણાયાં હતાં; એક પોળ તો મૂડદાંથી ખીચો-
ખીચ ભરાઈ ગઈ હતી.

આગ્રામાં એટલી બધી તંગી ચાલતી હતી કે ધર્માદા
અનાજ આપનારાં ખાનગી સદાવ્રતોમાં તે લેનારાં પુ-
રૂષો, સ્ત્રીઓ, અને છોકરાંઓની એટલી ભીડ થતી કે તે-
માંનાં ઘણાંક કચરાઈ મરતાં હતાં. ત્યાંના રહેવાશીઓ
ફરવા હરવા સારૂ પણ બહાર નીકળી શકતા ન-
હોતા, કારણ કે રસ્તે રસ્તે પડેલાં મૂડદાંનો ઘણો ખરાબ
વાસ આવતો હતો. આગ્રા અને કાલપી વચ્ચેના રસ્તા ઉ-
પર પચાસ મૂડદાં વાસ મારતાં પડેલાં જણાયાં હતાં, અને
જમના નદી તો મૂડદાંથી ગંધાઇ ઊઠી હતી. સરકારે મુખ્ય
મથકો ઉપર છૂટકારાનાં મકાનો ઉઘાડેલાં હતાં, ત્યાં એ લા-
ખ માણસોને અનાજ મળતું હતું, અને તેઓની સંખ્યામાં
દરરોજ વધારો થતો હતો. વળી મહેસૂલ અને બીજા કર
લેવાનું બંધ કર્યું હતું, તે છતાં આ સંકટનો મન માનતો
અટકાવ થયો નહોતો. તંગીમાંથી જે બાળકો બચ્યાં હતાં
તેમનો કોગળીઆએ ભોગ લીધો હતો. સરકાર તરફથી એક
મોટી સભા કલકત્તાના ટાઉન હાલમાં મળી હતી, અને તે
વખતે ઉઘરાણાની ટીપ કરી તેમાં તરતજ ચાળીસ હજાર
રૂપિઆ વાયવ્ય ખૂણાના પ્રાંતોમાં પડતા દુકાળને માટે ભ-
રાઈ ગયા હતા. વળી બંગાળા, બાહાર, અને ઓરીસાના
લોકોને ઉપલી ટીપમાં નાણાં ભરવાની સરકાર તરફથી
અરજ કરવામાં આવી હતી. આગ્રાનો માજીસ્ત્રેટ આ વ-
ખતે દરરોજ સાઠ સાઠ હજાર માણસોને કામે લગાડવા-
ના અને ચાર હજાર માણસોને જમાડવાના કામમાં રો-
કાયલો હતો. લોકો કૂતરાની પેઠે મરતાં પણ કોઇ કોઇ-
ની કશી દરકાર કરતું નહોતું. કેટલીક માતાઓથી પોતાનાં
ટળવળતાં બાળકોનું દુઃખ નહિ જોઇ શકાયાથી તેઓ તક
જોઈને રાતની વખતે તેમને જમના નદીમાં નાંખી દેતી

હતી. ગાણસોનાં રઝળતાં મૂડદાંઓને કૂતરાં તથા શિયાળી-
આં ચુંથી ખાતાં હતાં. ગરીબોને આગ્રાથી થોડેક દૂર કામે
લગાડી ત્યાં (આગ્રામાં) આવતાં અટકાવવામાં આવ્યાં હતાં.
ફતેહગઢ અને કાનપોરમાંથી મળી આવેલાં પચીસ
હજાર માણસોને સરકારે કામે લગાડયાં હતાં, અને અગ-
ત્ય પડે તો લોકોનું સંકટ ટાળવા સારૂ એક કરોડ રૂપિઆ
ખરચી નાખવાને તે તૈયાર થઇ હતી. વળી ખેડુતો પાસેથી
લેવાતું મહેસૂલ તેમને પાછું આપવા ઉપરાંત આંગ ઉપર
નાણાં ધીરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. કલકત્તાના ‡ રીલીફ ફં-
ડમાંથી બધા મળીને ૮૭૫૭૦ રૂપિઆ મળ્યા હતા.
એથુર અને રૂપલાબાદમાં વરસાદ પડયોજ નહોતો
તેથી તે આખો ભાગ વેરાન થઈ ગયલો લાગતો હતો.
જુન, જુલાઈ અને સપ્ટેમ્બર મહિનામાં ઘાસનું એક ત-
રખ પણ પાક્યું નહોતું. ઢોરો ઝાડનાં પાંદડાં ખાવા લા-
ગ્યાં હતાં અને અંતે સેંકડો ભૂખથી મરણ પામ્યાં હતાં.
ગામડાંઓ વેરાન થઇ ગયાં હતાં, કારણ કે ત્યાંનાં રહેવાસી
તે છોડી જતાં રહ્યાં હતાં. વળી હળથી ખેડાણ કરવા લા-
યક જમીનના ભાગો એમના એમ પડી રહ્યા હતા, કારણ
કે તે કામ કરવાને જોઈતાં માણસો અને ઢોર મળી શક-
તાં નહોતાં. આ વર્ષે સરકારે મહેસૂલ લીધું નહોતું. ફરૂકા-
બાદમાં રસ્તા બાંધવા ઉપર લોકોને કામે લગાડયાં હતાં.
માલગુજરોએ ખેડુતોનાં પેટ ભર્યાં હતાં, અને ઘણાં લોક
સાગર પ્રગણામાં જતાં રહ્યાં હતાં. કલકત્તામાં લગભગ
એક લાખનું ઉઘરાણું થયું હતું. તેમાં બરદવાનના રાજાએ
રૂા. ૨૦૦૦) અને દરભંગાના મહારાજાએ રૂ. ૬૦૦૦) ભર્યાં હતા.

‡ Relief Fund. લોકોને દુઃખમાંથી છોડવવાને—
લોકોનું દુઃખ કમી કરવાને જે ઉઘરાણું કરવામાં આવેછે તે.

વાયવ્ય ખૂણાના પ્રાંતોમાં પડેલા દુકાળનું દુઃખ ટાળવા
જે ઉઘરાણું થયું હતું તેની એકંદર રકમ રૂ. ૧૨૬૬૪૪)
ની થઇ હતી અને તેમાંથી નીચલા ભાગો ઉપર થોડા થો-
ડા રૂપિઆ મોકલી આપવામાં આવ્યા હતા.—

આગ્રાખાતે......રૂ.૨૦૦૦૦. દીલ્હી ખાતે.........રૂ.૪૦૦૦
કાનપોરખાતે.....રૂ.૧૨૦૦૦. ફતેહપોર ખાતે.....રૂ.૩૦૦૦
ફતેહગઢખાતે......રૂ.૮૦૦૦. બોલંદશાહર ખાતે..રૂ.૨૦૦૦
મીનપુરી ખાતે.રૂ.૧૧૦૦૦. હમીરપુર અને }
ઇતાવા ખાતે....રૂ.૧૦૦૦૦. કાલપી ખાતે... } ..રૂ.૯૦૦૦.
અલીગઢ ખાતે...રૂ.૬૦૦૦. ખાનદા ખાતે.....રૂ.૫૦૦૦.
પુતરા ખાતે.....રૂ.૯૦૦૦. કરનાલ ખાતે......રૂ.૨૦૦૦

મનીપુરમાં એક આંબાવાડીઆ ફરતી વાડ ભરી લેઇ
ત્યાં ગરીબોને જમાડવામાં આવ્યાં હતાં. નબળામાં નબળા
જુવાનને ત્રણ ચવાટી એટલે એક રતલ જેટલી રોટલી
આપવામાં આવતી, તેથી વધારે નાતવાન અને નબળાં છો-
કરાંને બે રોટલી, અને બાકીનાઓને એક રોટલી આપવામાં
આવતી હતી, અને એજ વેળા ભીસ્તીઓ તેઓને પા-
ણી પાતા હતા. એ પ્રમાણે રોજ ૧૪૫૦ માણસોનાં પેટ
ભરવામાં આવ્યાં હતાં.

આગ્રામાં સરકારને દરમહિને એક લાખનો ખરચ
થતો હતો, અને મહેસૂલ ન લેવામાંજ બીજા દસ લાખની
ખોટ આગ્રાના સંબંધમાં ગણવામાં આવી હતી.

વાયવ્ય ખૂણાના પ્રાંતોના રહેવાસી ઘણાખરા એવા છે
કે તેઓ અનાજ ઉપર જીવે છે. વળી તેઓ એવા બેદર-
કાર છે કે આવતી કાલે શું થશે તેનો વિચાર ન કરે. જેઓ
સંકટના વખતને માટે અનાજ ભરી ના રાખે. જેઓની
પાસે એટલો પણ સામાન ના હોય કે તે દુકાળની વખતે

વેચી નાખી પૈસા મેળવે, જેઓમાં એક બીજાને મદદ ક-
રવાની કાળજી અને જાહેર હિમ્મત નહોય, જેઓમાં જા-
હેર તથા ખાનગી સખાવત થતી ન હોય, અને જેઓના
વેપારીઓ મોઘામાં મોઘા ભાવે અનાજ ભરી રાખે, તે-
ઓમાં અને તેવા મૂલકોમાં ગરીબોની હાલત ખરેખરીજ
કંગાલ હોવી જોઇએ, અને ગરીબો કંગાલ હોવાથી દુકાળનું
સંકટ ઘણુંજ પડવું જોઇએ.

આ ભાગોમાં દુકાળના હુમલા અટકાવવા નેહેરના
બાંધકામોની ઘણી જરૂર છે. નેહેરથી કરીને કોઇ
પણ પ્રગણાનો ઓછામાં ઓછો ત્રીજો ભાગ પાક કરવા
લાયક થઈ શકશે, અને તેથી દુકાળની વખતે ઘણું સોસ-
વું પડેશે નહિ. વળી એ સિવાય એ આખા મૂલકમાં
આગગાડીના રસ્તાની ઘણીજ જરૂર છે, કારણ કે સુકાળના
વખતમાંજ એ ભાગના લોકોનાં પેટ ભરવા ચારથી પાંચ
કરોડ મણ અનાજ બહારથી લાવવાની ગરજ પડે છે, તો
તંગીની વેળાએ એથી ઘણુંજ વધારે લાવવું પડે, અને
નેહેર તથા રેલવેની સોઇ હોય તો તેમની મારફતે તુરતજ
બહારથી જેટલું જોઇએ તેટલું અનાજ મંગાવી શકાય.
નેહેર પાક કરવામાં ઘણી ઉપયોગી થઇ પડે, પણ પાકને
માટે પાણી લેવાની નેહેર માલ લેઇ જવા લાવવાની નહેર
કરતાં જૂદી હોવી જોઈએ, કે જેથી બન્ને કામો સારી
રીતે અને ઝડપથી પાર પાડી શકાય. એ સઘળા ઉપરાંત
એક ગામથી બીજા ગામમાં અનાજ વગેરે લેઈ જવા
સારૂ ગાડાં જવાનો રસ્તો બનાવવો જોઇએ. એમ જ્યાં
નથી ત્યાં થોડા વખતમાંજ અનાજ વગેરેના ભાવમાં
મોટો ફરક પડી જાય છે, અને વળી જ્યાં અનાજ વધારે
હોયછે ત્યાંથી ઓછા જથાવાળી જગા ઉપર લેઈ જવાતું નથી.

પ્રકરણ ૯ મું.

કાશ્મિરમાં પડેલા દુકાળ.

ઈ. સ. ૧૮૩૩માં કાશ્મિરમાં દુકાળ પડ્યો હતો તે વખતે ત્યાં ઘણુંજ સંકટ ચાલ્યું હતું. આ વખતે મહારાજા સેરસિંગ રાજ કરતો હતો અને દીવાન બાઈસાખાસિંગ હતો. એ દીવાન ઘણો જૂલમી હતો તેથી કાશ્મિરના લાખો વેપારીઓ, ધંધાદારીઓ, અને નાણાવટીઓ, જ્યાં પોતાના જીવનો અને ઝવેરનો બચાવ થાય ત્યાં જતા રહ્યા હતા. એઓની માફક ખેડુતો તથા તવંગર લોકો પણ બહાર જતા રહ્યા હતા. આથી કરીને કાશ્મિરનો મોટો ભાગ વેરાન થઇ પડયો હતો, અને મોટા વિસ્તારની જમીન વગર ખેડે પડી રહી હતી. એ દુકાળ ઘણા જોસમાં ચાલ્યો હતો. જે લોકો કાશ્મિરમાં બાકી રહ્યાં હતાં તેઓ ઝાડનાં મૂળીઆં તથા જમીનમાં ઉગતી વનસ્પતિ ખાઈ જીવવા લાગ્યાં હતાં અને પોતાના બચાવ માટે ઝાડોમાં ભરાઇ રહેતાં હતાં. આ વખતે બેદાદી તથા તંગી ચાલવાથી પચીસ હજાર માણસો મરણ પામ્યાં હતાં. ઘણાં માબાપોએ ફક્ત એક ખોરાકને માટે પોતાનાં બાળકોને વેચી નાખ્યાં હતાં અને કેટલાંકે તો તેમને મારી ખાધાં પણ હતાં.

આ વરસે મહારાજાએ પૈસા અને અનાજ વગરેની બક્ષિસ કરવા ઉપરાંત બે વરસનું મહેસૂલ માફ કીધું હતું, તથા પોતાના દેશની આસપાસ આવેલી પહાડી ખીણોમાં ચોકી રાખવા છતાં હજારો લોકો કાશ્મિરમાંથી બહાર ગયાં હતાં. ૩૦ હજાર માણસો લાહોરના દરબાર આગળ આવ્યાં હતાં, એ લોકોને પેશાવર ઉપર હૂમલો લઇ જનાર લસ્કરની છાવણીમાં ખોરાક લઈ જવા અને તેની સંભાળ

લેવા ત્યાંના મહરાજાએ કામે લગાડયાં હતાં, અને રોજ એકથી દોઢ આનાની કીમતનું અનાજ તેઓને આપવામાં આવતું હતું.

ઈ. સ. ૧૮૭૮માં કાશ્મિરમાં દુકાળ પડયો હતો. એ વરસમાં ત્યાં ઘણી તંગી ચાલી હતી અને લોકોનાં મરણ પણ બહુ નીપજ્યાં હતાં; રફતે રફતે સેંકડે પચીસથી પચાસ ટકા સૂધી લોકોનાં મરણ થવા માંડયાં હતાં. ત્યાંનો મહારાજા ઘણો ચંચળ અને લાયક માણસ હોવાથી એણે પ્રજાનું દુઃખ ટાળવા બનતા ઉપાયો લેવા માંડયા હતા. તેણે ધંધાદારીઓ પાસેથી કર વેરા લેવાનું માંડી વાળ્યું હતું અને ગરીબ તથા નાચારોને આશરો આપવા માંડયો હતો, તે છતાં સંકટ ઘણું અને ઊપાય તથા મદદ પૂરતી નહિ હોવાથી તે ગભરાટમાં પડી ગયો હતો. એ મહારાજાની અંગ્રેજ સરકારના ભલાં તરફ ઘણી સારી લાગણીથી તથા એણે હિંદુસ્તાનના રાજાઓ તથા લોકો તરફ સારી વરતણુંક ચલાવ્યાથી તેના બદલામાં અંગ્રેજ સરકાર તથા હિંદુસ્તાનના લોકોએ એ દુઃખી દેશને પોતાથી બનતી મદદ કરી હતી. કાશ્મિરમાં સાલોનો વેપાર સારો ચાલતો હતો અને તેથી લોકો રોજી મેળવી સારી હાલતમાં રહેતા હતા, પણ ઈ. સ. ૧૮૭૦ થી એ રોજગાર ઘણોખરો ભાગી પડવાથી ત્યાંની પ્રજા ઘણી ગરીબ થઈ ગઇછે અને તે ગરીબાઇમાં આવા દુકાળનું સંકટ નહિ ખમાઇ શકાય એવું થઇ પડે છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

દુકાળથી મળતા ધડા.

હિંદુસ્તાનમાં વારંવાર દુકાળ પડે છે પણ તેઓમાંથી ઉપજતા ધડા લોકોને પૂરતી રીતે માહિતગાર અને સાવધ કરતા હોય એવું જણાતું નથી. ગયા દુકાળોએ કેટલીક અ-

Scanned by CamScanner

જમાયસ આવતા જમાનાને માટે આપીછે, પણ તે અજ-
માયસ હજુ પૂરેપૂરી નથી; કારણ કે જેમ નવા વરસે નવા
દુકાળ પડેછે તેમ લોકો નવી થપડ ખાઈ બેસેછે. પાછળ થઈ
ગએલા કેટલાક જબરા દુકાળોએ આપણને શીખવાડ્યું છે
કે ભૂખમરો અને તેનાથી નીપજતાં ભયંકર પરિણામ અ-
ટકાવવાં હોય તો સાધારણ ઉપાયો કંઈ કામે લાગી શકતા
નથી. જ્યારે સંકટ ઘણું મોટું હોય છે ત્યારે જે નિયમો પ્ર-
માણે અનાજનો જથો બહારથી મેળવવામાં અને દુકાળના
મૂલ્કોમાં વાપરવામાં આવેછે તે નિયમો પૂરેપૂરા લાગુ પડી
શકાતા નથી. તેમજ અરસ્પરસ વહેવાર ચલાવવાને દેશનાં
સાધારણ સાધનો પૂરાં પડી શકતાં નથી. જમીન તથા જ-
ળના માર્ગો જેઓનો દુકાળની વખતે ઘણો ખપ પડેછે તે-
ઓ ભાગી તૂટી જાયછે અને વહેવારમાં મોટી અડચણો
આવી પડે છે. તાલુકાઓના વગર અજમાયસ પામેલા
અમલદારો દુકાળનું સંકટ ટાળવા અને તેની સામે થવા
(અટકાવવા) શક્તિમાન થતા નથી. છૂટકારાનાં બાંધ-
કામો પાછળ શું શું ઉપાયો લગાડવા તે વિષે જૂદા
જૂદા અમલદારો જૂદા જૂદા વિચાર આપે છે, અને
એ પ્રમાણે એક મળતા વિચાર ન થવાથી જે કામો તે
વિચારોના પરિણામ તરીકે ઊભાં થાયછે તે બરાબર ચાલ-
તાં નથી, અને તેથી લોકોના છૂટકારાની જે આશા રાખ-
વામાં આવેછે તે પાર પડતી તથી. એ સઘળા દુકાળના ધડા
છે. વળી એ ધડા આપણને એવું શીખવે છે કે દુકાળની
વખતે પૈસા કરતાં ખોરાક વધારે અગત્યનો છે. વળી એ
ધડા એવું પણ શીખવેછે કે એ વખતે ખોરાક માણસની
જીંદગી બચાવી શકે છે, પણ કામ કરવાને તે માણસોને
શક્તિ આપતો નથી. ખાનગી સખાવતથી થોડું ઘણું દુઃખ

દૂર થાય છે, પણ વિપત્તિ સર્વ ઠેકાણે ફેલાઇ ગઇ હોય છે
ત્યારે ખાનગી સખાવતનું કાંઈ ચાલતું નથી. જૂદા જૂદા
ઠેકાણાના અનાજના ભાવ જૂદા જૂદા અમલદારો સરકાર-
ના વડા મથક ઉપર મોકલી આપેછે તે ઉપર પૂરતો ભરોસો
રાખી શકાતો નથી. કારણ કે અમલદારોને એ વિષેનો
પૂરતો અનુભવ નહિ હોવાથી બરાબર ભાવ મેળવી શકતા
નથી, અને તેથી બીજાઓને ભૂલાવામાં નાંખેછે. આ સઘ-
ળા કીમતી ધડાઓ આગળ થઇ ગએલા દુકાળ આપણને
શીખવેછે, તે છતાં માણસનું મન એવું ભૂલાવો ખાય
છે અથવા એવા ગુંચવાડામાં આવી પડેછે કે જ્યારે ખરે-
ખરો દુકાળ આવી પડે છે ત્યારે એ સઘળા ધડા ભૂલી જ-
વાયછે, અને તે પાછા નવેસરથી શીખવા પડેછે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

હિંદુસ્તાનના દુકાળોનું અર્થશાસ્ત્ર.

દુકાળનું અર્થશાસ્ત્ર જાણવું એ તેની ઉત્પત્તિ, તેનો વધારો અને તેના ફેલાવાનાં મૂળ કારણોનું જ્ઞાન મેળવવા બરાબર છે. હિંદુસ્તાનના દુકાળોનું અર્થશાસ્ત્ર આ દેશમાં વારે ઘડીએ પડતા દુકાળનાં દુઃખોનાં મુખ્ય કારણો દર્શાવેછે. 'હિં-દુસ્તાનના દુકાળોનું અર્થશાસ્ત્ર' એવા નામનું એક ચોપાનિયું મિ૦ બ્રાઉન નામના એક અંગ્રેજે ઇ. સ. ૧૮૭૭ ની શરૂઆતમાં આ દેશમાંજ છપાવી પ્રગટ કર્યું છે. મિ૦ બ્રા-ઉને પોતાના આ અગત્યના વિશયને જૂદા જૂદા અગીઆર ભાગોમાં વહેંચી નાંખ્યો છે. જેમાં દુકાળ વારંવાર કેમ પડે છે તથા અટકાવવા સારૂ કેવા ઉપાયો લેવા પડે છે. અને કેવા ઉપાય લેવા જોઈએ, તે વિષે ટુંકામાં પણ ઘણી સારી રીતે સમજાવેલું છે. એ પુસ્તકના પહેલા એકાદ બે

ભાગનો સાર અહિં દાખલ કરવો જરૂરનો જણાયછે.

મિ. બ્રાઉન કહેછે કે હિંદુસ્તાનના આગલા ઇતિહાસો તરફ જોતાં માલમ પડે છે કે તે દુકાળને જન્મ આપનારો એક મુખ્ય દેશ છે. એ આફત એ દેશ ઉપર અસલથી ઉતરતી આવી છે, અને અગાઉના વખતમાં જે ખરાબી થઇ હશે તે ઘણીજ ભયંકર અને મોટી હશે એમાં શક નથી; પણ સારા ભાગ્યે હાલના સુધારાના વખતમાં એ જાતની આફતો વખતે થતી ખરાબીનો ઘણો અટકાવ થતો જાય છે, તોપણ એવી જાતના બનાવો તદન અટકાવવા માટે સરકારે અને સત્તાવાળાઓએ વધારે મજબૂત ઉપાયો લેવાની જરૂર છે, અને તેમ કરવા આગમજ દુકાળને કેવે પ્રકારે અને કયા મૂળોથી શરૂ થવાને બની શકે છે, તે બારીકીથી તપાશી જવું જોઈએ છીએ.

પહેલો વિચાર એ કરવાનો છે કે, આ દેશમાં પાક નિષ્ફળ જવાથી ઘણુંકરીને તુરત કેવી પ્રકારનું પરિણામ નિપજે છે? આ વિચાર કર્યા પછી બીજો વિચાર એ કરવાનો છે કે, લોકોની સંસારી તથા બીજી બાબતોથી દુકાળની બાબતને વધવા તથા ઘટવાનો કેટલો અને કેવો સંબંધ રહે છે? આ બાબતોનો ખુલાસો કર્યા પછી ત્રીજો અને અગત્યનો વિચાર એ કરવાનો છે કે, દુકાળ તથા તંગી પૂરતા જોરથી શા પ્રકારે દાબી શકાય? આ ત્રીજા વિચારનો ફડચો કરતાં બે મુખ્ય બાબતોને ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. તે એ કે દુકાળની શરૂઆતમાં તેની સામે તૈયાર થતાં લોકોના લાભની બિના કેવા પ્રકારે ધ્યાનમાં રાખવી, તથા આશરો આપવાના ઉપાયો કેવા ધોરણથી ચાલુ કરવા.

હિંદુસ્તાનમાં દુકાળ પડવાનાં બે મુખ્ય કારણો ગણાય છે; એક કારણ એ છે કે ખેતરોને બરાબર જોઇતું પાણી ન મળવાથી એટલે જોઇતો વરસાદ ન વરસવાથી દુકાળ પડે છે, અને બીજું વરસાદ આવે યા ના આવે પણ વરસાદની અથવા બીજી ઋતુમાં કુવાનું કે તલાવ અથવા નદી વહેળા, અને નેહેરનું પાણી ન પહોચાડવાથી વાવેલું અનાજ સૂકાઈને તેનો નાશ થાય છે, તેથી દુકાળ પડેછે. આ પ્રમાણે ઉપર બતાવેલાં બે કારણોથી અનાજનો તદન નાશ થાય છે તેથી ઘણુંકરીને સઘળા પ્રકારના લોકોની ખરાબી થવાનું મૂળ શરૂ થાય છે. મજુરો વગેરે મહેનતુ લોકો અને કણબીઓ દુકાળની વખતે અગત્ય કરીને નાચારીની બાબતમાં પહેલા ઉતરે છે, તેનું કારણ એ છે કે ફક્ત ખેતીવાડી ઉપરજ તેઓનો આધાર હોય છે. દેશના અંદરના ભાગ તરફ નજર કરતાં જણાશે કે ત્યાં જમીનનો ઘણોખરો ભાગ ખેતીવાડીના કામમાં રોકાયલો હોય છે અને ત્યાં રહેનારા લોકોનો સઘળો આધાર તેઓનાં ખેતરોમાં થતા પાક ઉપર હોય છે. બીજા દેશોના ખેડુતો અને બીજા લોકો ઘણુંકરીને પાકની સારી માઠી હાલત ઉપરજ તદન આધાર રાખી બેસતા નથી, અને તેથી એકાદ વરસનો પાક નિષ્ફળ જાય તો તેથી તેઓ એકદમ નાચારીમાં યા ભૂખે મરવા જેવી હાલતમાં આવી જતા નથી. પણ હિંદુસ્તાનમાં તેમ નથી. આ દેશના સઘળા ખેડુતો પોતાનો આધાર વરસ દહાડાના પાક ઉપર રાખી બેસે છે, એટલે "આજની કમાઇ આજેજ ખાઇ જઈ કાલના ખોરાક માટે પરમેશ્વર ઉપર આધાર રાખવો" એ કહેવત પ્રમાણે કરે છે. ખરૂં પૂછતાં તેઓની હાલત એવી બાબતમાં ઘણી જોખમભરેલી હોય છે, પણ તેમાં તેઓ કશો ફેરફાર કરી શકતા નથી. ખેડુતોના આવા અશક્તપણાનું ખરૂં કારણ

મિ૰ બ્રાઉન તેમની સંસાર વ્યવહારી અણઘડ હાલત જણાવે છે, અને તેમાં બ્રાહ્મણોને માથે તે મોટી બદનામી સૂકે છે. વળી તે તેમને ખાઉધરા, ઠગ અને મતલબીઆ લોક ગણે છે અને કહે છે કે, તેઓ ધરમને બહાને ગરીબ રૈયત તથા ખેડુતોને તદ્દન નીચોવી નાખી પૈસાથી ખુવાર કરી નાખે છે. એ લોકોની (ખેડુતો વગેરેની) ખરાબીનું વળી બીજું સાધન મારવાડી અને વાણિઆઓને મિ૰ બ્રાઉન ગણે છે. એ લોકો ખેડુતોને નાણાં ધીરી તે ઉપર મોટી રકમનું વ્યાજ ખાય છે, અને જે તેઓના હાથમાં આવ્યો તેને છેક નીચોવી નાખી તેની ખરાબી કર્યા સિવાય રહેતા નથી. વળી એમનામાં બીજી ખરાબ રીત એ હોય છે કે, પાકનો નાશ થયા પછી તેઓ ખેડુતોને કોઇ પણ જાતનો આશરો આપી ટેકવી રાખતા નથી, પણ તેમની નરમ દશા થએલી જુવે કે તરત પોતાનો સઘળો વહિવટ નક્કી કરી અલગા થઇ બેસે છે, અને તેમ થવાથી ખેડુતો બિચારા છેક ખરાબ હાલતમાં આવી જઈ ભીખ માગવાની અણી ઉપર આવી બેસે છે.

દુકાળની શરૂઆત થતાં કણબી અને સાધારણ ધંધાદારીઓની એ પ્રમાણે ખરાબી થવા માંડી કે પછી તેના છાંટા ઝડપથી આસપાસના બીજા લાગતા વળગતા લોકો ઉપર ઉડવા માંડે છે. એ બીજા લોકોમાં ઘણુંકરીને ચમાર, માહાર, રામોસી તથા બીજી હલકી જાતના લોકો જેઓ ગામ ગામડાંમાં મુખ્યત્વે કરીને કણબી અને રૈયતનેજ આધારે પડેલા હોય છે તેઓ સપડાય છે. એમના પછી ગામના તમામ નાના મોટા રહેવાશીઓ તથા આજુબાજુના લોકોનો વારો આવે છે. તેઓ ઉપર એકદમ એ આફ્ત આવતી નથી પણ ધીમે ધીમે આવે છે, અને તે-

ને આવવાનો રસ્તો મોંઘવારીનો હોય છે. જેમ જેમ અનાજની આસીલીક ઘટે છે તેમ તેમ ભાવ વધે છે, અને તેમાં આખરે એટલો તો વધારો થાય છે કે અનાજ મળવું મુશ્કેલ થઇ પડેછે અને દુકાળના પોકાર જારી થાય છે. એ પ્રમાણે માણસોમાં દુકાળે દેખાવ દીધા પછી થોડા વખતમાં ઢોરાં ઉપર દુકાળનો મારો ચાલુ થાય છે, અને તેમ થયું કે ખેડુતોની પૂરી કમબખ્તી બેસે છે, કારણ કે એ તેઓની છેવટની માયા પુંજી હોય છે તે પણ ખોઈ બેસવાની કુદરતજ જાણે તેઓ ઉપર ફરજ પાડે છે.

દુકાળ વિષે આદમ સ્મિથના નિયમો અને તે ઉપરથી ઉપજતા વિચાર.

આ નામાંકિત અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રીના એવા વિચાર છે કે જ્યારે દુકાળ પડે ત્યારે સરકારે અનાજના વેપારીઓની વચ્ચે પડવું ના જોઇએ, કારણ કે જ્યારે સરકાર હરીફાઈ કરવા નીકળે છે ત્યારે વેપારીઓ ચેતી જાય છે અને નિરાશ થઇ અનાજના જથા સંતાડી રાખી વેપાર બંધ કરી મોઢું જોતા બેસે છે. અનાજના વેચાણના સંબંધમાં વેપારીઓ એક સંપ થઈ બેસે તેથી દુકાળ પડતો નથી, પણ દુકાળ પડવાનું મુખ્ય કારણ તો વરસાદની તંગી અને કોઈ કોઈ વાર લઢાઈથી તથા તીડોથી થતી ખરાબી છે; તથાપિ ખરેખરૂં દુકાળનું જોર વધે છે તેનું કારણ એ છે કે તે સંકટ ઓછું કરવાના વિચારથી સરકાર નાલાયક વિચારોના ઉપાય કામે લગાડવા મંડી જાય છે. દરેક દેશની જમીનમાંથી કેટલીક ઊંચી અને કેટલીક નીચી હોય છે, અને તેથી કેટલેક ઠેકાણે તે સૂકી અને કેટલેક ઠેકાણે ભીનાશ પર હોય છે. આ સર્વ ઠેકાણે અનાજ ઉગી શકે છે. જો કોઈ

દેશના એક ભાગ ઉપર પાકની ખરાબી જણાય છે તો પણ તે દેશના બીજા ભાગ ઉપર તે ઉગી નીકળે છે. એટલા માટે સંભાળથી અનાજ વાપરવામાં આવે તો દુકાળનો ભય ઘણા પ્રકારે ઓછો થઇ જાય; પણ જે ખરૂં સંકટ આવે છે તે તો વેપારીઓ જે છૂટથી વેપાર કરે છે તેમની વચ્ચે સરકાર આવે છે તેથીજ. ચોકસ ભાવને વાજબી ભાવ ગણી તે ભાવે અનાજ વેચવા સરકાર વેપારીઓને હુકમ કરે છે અથવા ફરજ પાડે છે. આ ચોકસ ભાવ સર્વે ઠેકાણે લોકોને અનાજ ખરીદવામાં સગવડ પડતો થઇ પડે છે. અને તેથી લોકો જથાબંધ અનાજ ખપાવવા માંડે છે; અને જ્યારે એવી રીતે બોહોળેપણે અનાજ ખપાવવા લાગે છે ત્યારે પાછળથી દુકાળ પડે છે. માટે સરકારે અનાજના ભાવની વચ્ચે આવવું નહિ. આદમ સ્મિથના આવા વિચારો યૂરોપના વેપારીઓના સંબંધમાં કદાપિ લાગુ પડે. પણ હિંદુસ્તાનના વેપારીઓ ઉપર તે લાગુ પાડતા જતાં દુકાળનું ચક્કર ઉલટું ફરી ગયા સિવાય રહે નહિ. એ વિચાર અને નિયમો જો હિંદુસ્તાનની સરકાર હિંદુસ્તાનના દુકાળના સંબંધમાં લાગુ પાડે તો તેણે મોટી ભૂલ કરેલી ગણાય. યૂરોપના વેપારીઓમાં જે ઉલટ, ઉત્સાહ અને સાહસીકપણાના ગુણો હોય છે તે હિંદુસ્તાનના વેપારીઓમાં નથી. યૂરોપનો દરેક વેપારી દુકાળની વેળા જેમ બને તેમ અનાજનો મોટો જથો ભેગો કરવા પોતાનું સઘળું નાંણું વગર અચકાયે રોકી નાંખે છે. પણ હિંદુસ્તાનમાં તેમ થતું નથી. અહિંના વેપારીઓ એટલા હિંમતવાન, વગર અદેખાઇના અને સ્વતંત્ર હોતા નથી. તેઓની નાત જાતની કઢંગી રીતિઓ તેઓના સ્વતંત્રપણામાં એક મોટો અટકાવ થઇ પડે છે. વળી તે ઉપરાંત તેમની પાસે પૈસા-

ની સારી થાપણ હોતી નથી અને વળી તેઓની સાખ પણ જબરી હોતી નથી. આમ હોવાથી દુકાળના વખતમાં સરકારે વેપારીઓને નાણાંની મદદ કરવાની જરૂર છે. દરિઆની મારફતે દેશાવરથી અનાજ લાવવામાં પણ હિંદુસ્તાનના લોકોના કેટલાક વહેમી વિચારો નડે છે. વળી દુકાળની જગા ઉપર જેટલા અનાજનો ખપ હોય છે તેટલું અનાજ બહારથી આવી શકતું નથી. આદમ સ્મિથના નિયમો યૂરોપને કદાચ લાગુ પડે તેનું કારણ એ કે યૂરોપના લોકોની ચઢતી હાલત છે, તેઓમાં સુધારો વધારે ફેલાયલો છે. નાત જાતના કશા અટકાવ નથી, તથા લોક-સમુદાયની સ્થિતિ ઘણી ઉંચી અને સંપ ભરેલી છે. વળી ત્યાં હિંદુસ્તાન જેવા જબરા દુકાળ મોટા વિસ્તારે ફરી વળતા નથી, પણ તંગી પડે છે. અને તે તંગીના વખતમાં ઉપલા નિયમો બરાબર લાગુ પાડી શકાય. આટલું છતાં ઇ. સ. ૧૮૪૬માં જ્યારે આયરલાંડમાં મોટો દુકાળ પડ્યો હતો ત્યારે અર્થશાસ્ત્રના નિયમો તોડી સર રાબર્ટ પીલે આયરલાંડને માટે હિદુસ્તાનથી અનાજનો મોટો જથો મંગાવ્યો હતો. વળી લાર્ડ રસલે પણ ઇ. સ. ૧૮૪૭માં સરકાર તરફથી અનાજના કોઠારો ઉઘાડ્યા હતા.

જાન સ્ટુઅર્ટ મીલના વિચાર.

જાન સ્ટુઅર્ટ મીલ જેવા વખણાયલા પંડિતનું એવું મત છે કે, દુકાળની વખતે ઘણી સંભાળ રાખી અનાજ ખપાવવું જોઇએ. તવંગરો પોતાના પૈસાના જોરે વધારે અનાજ ખરીદવા શક્તિવાન થાય છે. માટે તેઓ અનાજનો જથો વધારે ખરીદી તે ખપાવી નાખે છે તેનો સામે ઉપાય લેવા જોઇએ છીએ. એ સઘળાની સરકારે તપાસ

રાખવાની અગત્ય છે. બનતા સૂધી અનાજનો વેપાર સરકારે વેપારીઓને છૂટથી કરવા દેવો. જો ખાનગી વેપારનાં સાધનો તૂટે તોજ સરકારે વચ્ચે પડવું. સરકાર જેટલું કરે તેટલું એક વેપારી કરી શકે નહિ, પણ વળી સઘળા વેપારીઓ જેટલું બજાવે તેટલું સરકાર બજાવી શકે નહિ. દુરથી ખોરાક મંગાવવો હોય તો સરકારની મદદની ઘણી જરૂર પડેછે, માટે તેવી વખતે સરકારે બહાર પડવું. વળી કેટલાકોનું કહેવું એવું છે કે દુકાળની વખતે બનતા સૂધી અનાજનો ભાવ મોંઘો રાખવો, કારણ કે મોઘા ભાવને લીધે લોકો મરજી પ્રમાણે તે ખરીદ કરી તેને બહોળી રીતે ખપાવીદે નહિ. પણ ગરીબ લોકો મોઘા ભાવને લીધે તે ખરીદી ન શકવાથી મરણ પામે માટે એ મોઘા ભાવનો નિયમ ફાયદાકારક જણાતો નથી. અર્થશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે આ મોઘા ભાવની રીત કદાચ દુકાળની શરૂઆતમાં ઠીક-જણાય, પણ ધમધોકાર દુકાળ ચાલતાં તેવા નિયમો વાપરવા જતાં ઘણા જીવની હાનિ થયા વિના રહે નહિ, માટે એ નિયમો નકામા છે. વળી હિંદુસ્તાનના વેપારીઓ યૂરોપના વેપારીઓ જેવા સાહસીક ન હોવાથી આ જાતના નિયમો હિંદુસ્તાનમાં લાગુ પડી શકતા નથી.

મિ. ડાલઝેલના વિચાર.

મદ્રાસ સિવિલ સરવીસ વાળા મી. ડાલઝેલનું કહેવું તો વળી એવું છે કે, અર્થશાસ્ત્રના કાયદાઓને મજબૂત વળગી રહેવાથી તંગીનો વખત સામો દુકાળના રૂપમાં બદલાઈ જાયછે, અને તેમાં અટકાવ થઇ શકતો નથી. તંગીના વખતમાં જેટલા લોક મરણ પામેછે તેના કરતાં વધારે લોક ઉપલા નિયમો લાગુ પાડી તેજ પ્રમાણે ચાલતાં મરણ

પામેછે. વળી તે કહેછે કે સરકારે વેપારીઓની વચ્ચે ન
આવવું એ નિયમ નુકસાનકારક છે, કારણ કે અનાજનો ભાવ
મોઘો હોવા છતાં વેપારીઓ પૂરતું અનાજ પૂરૂ પાડી શકતા
નથી, અને તેથી કરીને સંખ્યાબંધ લોક મરણ પામે છે.
લોકોના આવી રીતે ભોગ થતા અટકાવવા સારૂ વેપારીઓ
પાસે નાણાની મોટી રકમ જોઇએ, અને બજારમાં તરત ને
તરત જે ફેરફારો થાય તેને અનુસરીને કામ કરવું જોઇએ.
ગયા સઘળા દુકાળોની અજમાયસ ઉપરથી નક્કી થયુંછે કે
દુ સ્તાનમાં દુકાળ પડે તો તે વખતે સરકારે વચ્ચે પડી
તેથી પડતાં દુઃખ અટકાવવાં જોઇએ, નહિ તો ભયંકર આફતો આવી પડયા વિના રહે નહિ.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

હિંદુસ્તાનના લોકોને દુકાળની વખતે વધારે સોસવું કેમ પડે છે?

હિંદુસ્તાનમાં વરસનો મોટો ભાગ સૂર્યનો પ્રકાશ એવી રીતે પડેછે કે તેનાં કીરણ નીચે જમીન ઉપર ઊભાં પડી લીલોતરી ભરેલાં મેદાનોને સૂકવી નાખેછે અને તે ઉપરાંત બીજી જે વનસ્પતિ છૂટી છવાઇ ઉગે છે તેનો પણ નાશ કરે છે. જો જમીનમાં બીઆં રોપવામાં આવેછે તો તે વરસાદ ન પડવાથી પાણીવિના સૂકાઇ જાયછે અને ઉગતાં નથી. કોઈ કોઈવાર જમીનમાં ભીનાશ હોવા છતાં પણ પાક થઇ શકતો નથી. તંગીની વખતે પેદાસ કરવા સારૂ કેટલેક ઠેકાણે નેહેરો બાંધી હોય છે પણ વરસાદ ન પડવાથી નેહેરોનું પાણી પણ સૂકાઇ જાયછે. તાપ એટલો સખત પડે છે કે, મોટામાં મોટી નદીઓ પણ

સૂકાઈ જઈ વહેતા ઝરાની માફક થઈ જાયછે. એ સઘળી અડચણો ટાળવા પૂરેપૂરા ઉપાયો આગમચથી લેવાતા નથી. હિંદુસ્તાનના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા, ઘઊં અને બીજા અનાજનો હોવાથી તંગીની વેળાએ ઘણું સોસવું પડે છે. દક્ષિણમાં ચોખાનો મુખ્ય ખપ છે, અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના ઉપલા ભાગમાં ઘઊં અને દાળ બહુ ખપે છે. વળી દુકાળનું દુઃખ વારંવાર તેમને સોસવું પડે છે તોપણ અનાજનો કેટલોક જથો સંઘરી રાખવા વગેરેની સાવચેતી લોકો રાખતા નથી, અને જ્યાંસૂધી તેમની નજદીક દુકાળ આવી પહોંચે છે ત્યાંસૂધી તેઓ તેને ગણકારતા નથી. વળી એમ પણ બનેછે કે કોઈ માણસે સાવચેતીથી અનાજ ભરી રાખેલું હોયછે તો તેની ખબર પડતાંજ બીજાઓ તે લૂંટી લેછે અને તેમની સામે થતાં સદરહુ અનાજનો ધણી વખતે જીવ ખોઇ બેસેછે. આવા દાખલા બનવાથી લોકો નિરાશ થઈ કાંઈપણ ઉપાય લીધા વિના છાનામાના બેશી રહે છે અને ભૂખે જીવ ખુવે છે. વળી આખા દેશમાં અરસ્પરસ વહેવાર ચલાવવાનાં સાધનો થોડાં છે; રસ્તા ખરાબ હોય છે અને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે માલ લેઇ જવા લાવવાના ઉપાય ઘણા અધુરા હોય છે. વળી લોકો એવા ઉત્સાહી નથી કે તેઓના જીવ ઉપર વાત આવે ત્યારે સઘળી ઉલટ કામે લગાડી કામ કરવા મંડી જાય. દુકાળની વખતે બરાબર ઉપરીપણું ન હોવાથી હલકા મનના અમલદારો તરકટો કરી ફાવી જાયછે, અને ગરીબો તથા દુકાળીઆંમાં વહેંચવા સારૂ તેઓને સોંપેલા અનાજના જથા ઉચાપત કરી વેપારીઓની મારફતે સરકારને ફરીથી વેચે છે. વળી એવા નિર્દય અમલદારો ગરીબોને આપવાના અનાજમાંથી દરરોજ કેટલુંક કાઢી લેછે અને ગરીબ બિચારા અપંગોને ભૂખે મારે છે.

કોઇ તો એવા કઠોર હ્રદયના હોયછે કે ગરીબોને માટે રોટલી બનાવવાના આટામાં ચાક ભેળીને તેમને ખવરાવે છે, તેથી ખાનારાને મરડો થઇ તેમાંનાં ઘણાંક માણસો મરી જાય છે. આવા દાખલા ઇ. સ. ૧૮૩૮ ના અને ઇ. સ. ૧૮૫૯–૬૦ના દુકાળની વખતે જણાયા હતા.

प्रकरण १३ मुं.

હિંદુસ્તાનમાં પડતા દુકાળ વિષે સર બારતલ ફ્રીયરના વિચાર.

સર બારતલ ફ્રીયરે હિંદુસ્તાનમાં ઘણાં વરસ ગુજાર્યાં છે અને તેણે હિંદુસ્તાનને લગતી ઘણી સારી બારીકાઇથી માહીતગારી મેળવી છે. એ સઘળી બાબતોમાં તે દુકાળ વિષે અજાણ્યો રહ્યો નથી. તે જણાવે છે કે અનાજની તંગી ઉપર દુકાળ ઘણે દરજ્જે આધાર રાખેછે. અનાજ મેળવવાને માટે જમીન ખેડવાની અને સારો પાક કરવાની ઘણી જરૂર હોય છે, પણ હિંદુસ્તાનની ખેતીવાડીની હાલત કમનસીબે સારી નથી તથા તે કરવાની રીત સુધર્યા વગરની છે; તે સાથે તે કામમાં વપરાતાં ઓજાર ઊંચાં અને સારી બનાવટનાં નથી, અને મજબૂત અને બોહોળા પાયા ઉપર ખેતી કરવાને માટે ખેડુતો પાસે પૂરતી થાપણ પણ હોતી નથી. હિંદુસ્તાનમાં જમીન અથવા પાણીને માર્ગે દુકાળની જગા ઉપર બહારથી ઝડપથી અને જથાબંધ અનાજ લેઇ જવાય એવાં સાધનો નથી. તેમજ રાજકર્તા અને રૈયત વચ્ચેનો અરસ્પરસનો વહેવાર સારી રીતે ચાલી એક બીજાને ફાયદો કરે એવો નથી. વળી દુકાળની વખતે તવંગરો ગરીબોને મદદ કરી શકે એવી પૂરતી ગોઠવણો

થતી નથી. અને વચલા વર્ગના લોક એટલા માહિતગાર અને ખબરદાર નથી કે તે ગરીબોને ખવરાવવા તવંગરોના નાણાનો સારી રીતે ઉપયોગ કરાવી શકે. વળી દુકાળની વેળાએ હિંદુસ્તાનમાં નાત જાતનો તફાવત અને અરસ્પરસનો વહેમ જેટલી અડચણ કરી શકેછે તેટલી બીજું કોઇ કરી શકતું નથી. હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જૂદી જૂદી જાતો છે અને ઘણીખરી જાતવાળા એકબીજાનું ખાવા પીવામાં હરકત લેછે. હિંદુઓમાં સૌથી ઊંચી જ્ઞાતિ જે બ્રાહ્મણની છે તેની ૮૪ જાત કહેવાય છે, અને વાણિઆ પણ ૫૬ થી ૮૪ જાતના કહેવાય છે. તેમજ રજપૂત ૧૨થી ૧૪ જાતના છે; એમનામાં અસલ બે જાત હતી, પણ કેટલાંક કારણોને લીધે ઉપર પ્રમાણે ઘણી જાતો થઇછે. વળી શૂદ્ર જાતિમાં તો ઘણીક ઊંચી નીચી જાતોના જૂદા જૂદા જથા બંધાયલાછે. જેમ એક જાતના બીજી જાતનાનું ખાતાપીતા નથી તેમ કન્યા પણ લેતા દેતા નથી. ઉત્તર હિંદુસ્તાનના બ્રાહ્મણો જેવા કે કનોજીઆ, સરવરીયા ઇત્યાદિમાં તો કહેવત છે કે "બાર ભૈયા ને તેર ચોકા" એટલે બાપ દીકરાને એક બીજાનું રાંધેલું ખપે, પણ કાકા, ફોઇ, કે મામા માસીનાને ના ખપે. વળી એ લોકો કોઈ અજાણી નવી ચીજ દેખે તો તેની ખરી તપાસ કર્યા સિવાય તે ખાતા નથી, અને કેટલીક ઊંચી જાતના વૈષ્ય તથા બ્રાહ્મણ, પુષ્ટિકારક પણ દેખાવમાં કે વાસમાં માંસરૂપી ગણાતા ખોરાકના સામું પણ નિહાળતા નથી. જેઓ હિંદુ થઇ માંસ ખપમાં લેછે તે જ્ઞાત નીચી ગણાયછે, છતાં કોઇ સુધરેલી જાતના કહેવાતા હશે ને તે એને વપરાસમાં લેતા હશે, તો એ બધું લંબાણથી આ જગોએ કહી શકાતું નથી; પણ ટુંકામાં એટલુંજ કહેવાનું કે એ સઘળું ઇ. સ.

૮૪૦ ના વર્ષ પછીથી વધારે થયેલું છે. હિંદુમાં કેટલીક જાત એવી પણ હોયછે કે તેના બાપદદાથી જે ધંધો ઉતરતો આવ્યો હોયછે તેજ ધંધો કર્યા કરેછે; તેઓ બીજો ધંધો કરવા જવું અને મરવું એ બરાબર સમજે છે. એટલા માટે દુકાળની વખતે ઘણા લોકો પોતાના ધંધાથી જૂદા ધંધા કરી ગુજરાન કરવા સારૂ ના પાડે છે, અને વગર મોતનું મોત લાવેછે. દુકાળની વેળા સરકાર દરેક માણસને તેની મરજીનું કામ કરાવી રોજી આપી શકતી નથી, પણ જાહેર બાંધકામો પાછળ લગાડી સાધારણ રીતે સર્વને મજુરી આપે છે. પરંતુ ઘણા લોક એવાં કામ કરવા સાફ ના પાડે છે અને ભૂખે મરેછે.

હિંદુસ્તાનના લોકો અવિવેકી થઇ પૈસા કમાવાની વધારે લાલચ રાખે છે, તેથી અનાજનો પાક પડતો મૂકી અફીણ, રૂ, ગળી વગેરેનો પાક કરવા પાછળ તેઓ વધારે ધ્યાન આપે છે. આવી વસ્તુઓ દુકાળની વખતે જીવ બચાવવા કામ આવતી નથી અને અનાજ જોઈએ તે કરતાં થોડું પાકવાથી નહિ દુકાળનો દુકાળ થાય છે. સરકાર સઘળું અનાજ કણિઆઓ પાસેથી ખરીદ કરી લોકોને વેચવા માંડે છે તેથી એવું બને છે કે જેઓ વધારે પૈસા આપી અનાજ ખરીદવા શક્તિવાન હોય છે તેઓને ફાવતું થાય છે, અને ઓછા ભાવનું જેટલું લેવાય તેટલું સરકાર પાસેથી ખરીદી તેના ઉપર લાભ લેઈ જાય છે.

આ સઘળી ખામીઓને લીધે હિંદુસ્તાનમાં દુકાળ પડેછે એવું સર બારતલ ફ્રીયર જણાવે છે. હવે દુકાળ અટકાવવા તથા તેનું જોર નરમ પાડવા શું શું ઉપાય લેવા તે વિષે તેનું કહેવું એવું છે કે દુકાળના મૂલકમાંથી બાહાર જતું અનાજ સરકારે અટકાવવું નહિં, કારણ કે અનાજ

બહાર જવા દેવાથી દુકાળના મૂલકમાં તેનો ભાવ વધી જશે, તેમજ બહાર ગામથી બીજું જથાબંધ અનાજ દુકાળના મૂલકમાં વેચાવા આવશે તેથી લોકોને ભૂખે મરવાનો ભય રહેશે નહિ. પણ જો અનાજને બહાર જતું અટકાવવામાં આવે તો આસપાસના મૂલકના દેશી રાજાઓ પણ પોતાના રાજ્ય માંહેલું અનાજ ખૂટી પડયાના ભયથી બહાર જવા દેશે નહિ, ને એવું બનવાથી સર્વે ઠેકાણે તંગી ચાલશે.

દુકાળના વખતગાં ભૂખે મરતાં માણસો એવો વિચાર કરે કે તેઓને બહારગામ જવાથી કોઇ પણ ધંધો મળશે અને તેવા વિચારથી તેઓ એકદમ બાહાર નીકળી પડવા માગે તો તેઓને જવા દેવાં નહિ, કારણ કે બહાર જવા દીધા પછી કોઇ પણ જાતની રોજી ન મળી તો તેઓ છેક ભૂખે મરે છે. જેઓ નબળા તથા બધી રીતે તદન નાચાર હોય તેઓને બનતા સૂધી તેમના ઘર આગળજ રાખી તેમનું પેટ ભરવું કેમકે બાહાર જતાં લાંબી મુસાફરીના થાકથી નીપજતાં નવાં નવાં દરદોથી તેઓ મરણ પામે છે. જેઓ બરોબર તન્દુરસ્ત હોય અને કોઈ પણ જાતનું કામ કરીને પોતાનું તથા પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન કરવા માટે પૈસા પેદા કરવા રાજી હોય તેઓનેજ બહાર જવા દેવા.

કોઇ પણ ઠેકાણે દુકાળની નિશાની જણાતાં તુરતજ છૂટકારાને માટે જાહેર બાંધકામો ઊભાં કરવાં, કેમકે જે લોકો મહેનત કરવા શકિતવાન હોય છે તેઓ એવાં કામો ઉપર તુરત લાગી જઇ રોજી પેદા કરવા મંડી જાય છે. પણ એ પ્રમાણે કામે લગાડના પહેલાં સરકારે એટલી સંભાળ રાખવી કે એક ઠેકાણે ઘણાં માણસો ભેગાં થવાં ના

જોઇએ કે જેથી તેઓમાં દરદ અને મરકી પેદા થવાની દહેશત રહે.

બનતા સૂધી સર્વ લોકોએ પોતાના મૂલકમાંજ કુવા તળાવ ખોદવા અને રસ્તા બનાવવા પાછળ કામે મંડી જવું કે જેથી ભૂખે મરતાં બચાય અને ભવિષ્યમાં આવતા દુકાળની વખતે એવાં બાંધકામો કામમાં આવે.

કામ કરનારા લોકોને જેમ તે જગાની સરકારને ઠીક લાગે તેમ કામના બદલામાં પૈસા તથા અનાજ આપવું. પણ વગર મહેનત કરે કોઇને આળસુ બેસવા દેઈ રોજી વિના મરવા દેવું નહિ.

દરદો પેદા થતાંજ ખુલ્લી જગાએ દવાખાનાં ઊભાં કરવાં અને તાવ, મરડો તથા કોગળિયું વગેરે વ્યાધિઓ જેઓને લાગુ પડયા હોય તેઓને દવા પૂરી પાડવી. જે નાનાં બાળકોને તેમનાં માબાપ વેચી નાંખે અથવા રઝળતાં છોડી જાય તેઓને ભેગાં કરી તેમનું ગુજરાન કરવાનાં મકાનો અથવા દૂધખાનાં ઉઘાડવાં.

હવે પછી આવતા દુકાળને અટકાવવા વિષે કેટલાક વિચારો આપતાં સર બારતલ ફ્રીયર જણાવે છે કે સરકારે પોતાના વડામાં વડાથી નાનામાં નાના અમલદાર સાથે પાધરો અને પૂરે પૂરો વહેવાર રાખવો જોઇએ, અને તેઓના અમલની સઘળી બાબતો વિષે ઘણી સારી રીતથી માહીતગાર રહેવું જોઇએ. વળી સરકારે તેમજ તેના સઘળા અમદારોએ લોકોની ખરેખરી હાલત વિષે એક સરખી રીતે વાકેફગાર થઈ રહેવું જોઈએ. મુખ્ય ત્રણ બાબતો ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું. તે ત્રણ બાબતો એ કે ઠેકાણે ઠેકાણે ધોરી રસ્તા, રેલવે અને નેહેરો બાંધી અરસપરસનો વહેવાર સફળ થાય તેનો બંદોબસ્ત કરી રાખવો.

સરકાર લોકો પાસેથી નાણાં લેઇ જે વ્યાજ લોકોને આપે છે, તેથી સહેજ વધારે વ્યાજ આવે તો સરકારે ખેડુતોને અને બીજાં તંગીમાં આવેલાં લોકોને નાણાં ધીરવાં. ખેડુતો પાસેથી મારફાડ કરીને અથવા જોર જુલમ ગુજારીને કર લેવો નહિ, કારણ કે હિંદુસ્તાનના ખેડુતોની હાલત ઘણી માઠી છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

હિંદુસ્તાનના દુકાળના સંબંધમાં જણાતા તરેહવાર ઉપાયો અને તેઓનો ઊપયોગ.

૧. ખેડુતોની હાલત સુધારવી.

કરનલ દેવીડસનનો એવો વિચાર છે કે હિંદુસ્તાનમાં ઘણી સારી રીતે ખેતી કરવી હોય, અને ખેતીની કસરથી ઉપજતી દુકાળના વખતની વિપત્તિઓ ટાળવી હોય તો ખેડુતોને સુધરેલા તથા કેળવણી પામેલા બનાવવા. તેઓ સુધરેલાં ઓજારોનો ઉપયોગ કરી શકે એટલુંજ નહિ, પણ તે જાતે બનાવી શકે એટલા માટે ઉદ્યોગશાળાઓ ઉઘાડવી અને કારખાનાં સ્થાપવાં કે જ્યાં ગાડાં તથા ખેતીના કામમાં વપરાતાં ઓજાર બનાવવાનું તેઓને શીખવવામાં આવે. વળી ખેડુતોને હોંશિઆર તથા સુધરેલા કરવા. તેમનાં છોકરાંઓને નાનપણથી કેળવણી આપવી અને તે કેળવણીને માટે દરેક ખેડુતનો છોકરો જઇ શકે એટલા તફાવતે અંગ્રેજી તથા દેશી ભાષા શીખવવાની નિશાળો ઉઘાડવી. ખેડુતો પાસેથી જે કર ઉઘરાવવામાં આવે તેમાંનો થોડો ભાગ સારા રસ્તા બનાવવા પાછળ ખરચવો અને થોડો તેઓનાં છોકરાંની કેળવણીને વાસ્તે ઇલાયદો રા-

ખવો. ખેડુતો સારો પાક પેદા કરે તથા તેઓ પોતાનાં ઢોર સારી હાલતમાં રાખી શકે એટલા માટે તેઓમાંના જે સાહસીક ખેડુતો એવી બાબતની હોંશિયારી બતાવે તેમને સારાં ઇનામોની લાલચ આપવી.

૨. જાહેર બાંધકામો ઊભાં કરવાં.

મદ્રાસના ઇજનેર ખાતામાંના સર આરથર કાટનનું એવું કહેવું છે કે જે મૂલકોમાં દુકાળ પડવાનો ઘણો ભય રહેતો હોય તે મૂલકમાં અગત્યનાં અને લોકોને ફાયદાકારક જાહેર બાંધકામો ઊભાં કરવાની ગોઠવણો કરવા, આગમચથી હોંશિયાર અમલદારોને તે તરફ મોકલી દેવા. જે કર ચલાવવો હોય અથવા દુકાળને માટે જે પણ સાધનો એકઠાં કરવાં હોય તે તેજ જગાઓ ઉપર કરવાં. તુરત જેટલો બની આવે તેટલો ખોરાક એકઠો કરતા જવું અને લોકોને ભયમાંથી બચાવવાના જે કાંઇ ઘટતા ઉપાય દીસતા હોય તે આગમચથી તૈયાર કરી રાખવા. દુકાળના મૂલકમાં મજબૂત અને અપક્ષપાત દેખરેખ રાખવા સારૂ ઘણા ઇમાનદાર અને હોંશિયાર અમલદારો તૈયાર કરી રાખવા જોઇએ.

૩. ચોખા, ઘઊં, વગેરે મુખ્ય ખોરાક આગમચથી ભરી રાખવો.

હિંદુસ્તાનના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા અને ઘઊંનો હોય છે. આ જાતનું અનાજ પ્રથમથીજ મોટા જથામાં રાખવાની સાવચેતી જરૂરની છે. સળી જઇને અથવા બીજી હરકોઇ રીતે બિગાડ ન થતાં એ અનાજ ચોખ્ખું રહી શકે તેટલા માટે દસ દસ મણ માય એવા કામડાંના ટોપલા બનાવવા અને એ ટોપલાને છાણથી લીંપી સૂકવી રાખવા. પછી એ ટોપલાઓમાં અનાજ ભરી તેઓ-

ને જમીનમાં દાટવા. આવા ઉપાયથી મોટા જથાબંધ અ-
નાજ રાખી શકાય છે. એ પ્રમાણે જથાબંધ અનાજ ભ-
રી રાખવા સરકારે અથવા નાણાવટીઓએ મોટી થાપણ રો-
કવી જોઇએ. ખરેખરૂં જોતાં એમ ભરી રાખેલા અના-
જનાં નાણાં થોડાં વરસ સૂધી વગર વ્યાજે એક ખૂણે પ-
ડયાં રહે, પણ દુકાળ પડતાં એ અનાજનો એટલો ભાવ
આવે કે વ્યાજ મુદ્દલ વસૂલ થઈ જતાં બીજાં વધારે ના-
ણાં તેમાંથી પેદા કરી શકાય.

૪. પુરૂષો, સ્ત્રીઓ અને છોકરાંઓ કામે લાગે એવાં બાંધકામો ઊભાં કરવાં.

દુકાળની વખતે લોકોના છૂટકારા માટે જે જાહેર
બાંધકામો ઊભાં કરવામાં આવે છે તે એવા પ્રકારનાં ક-
રવાં જોઈએ કે જ્યાં પુરૂષો, સ્ત્રીઓ અને છોકરાંઓ એક
સરખી સગવડથી કામે લાગી શકે. એ કામોમાં ધંધાદારી
તરીકેની હોંશિયારીની અથવા ચતુરાઇની અગત્ય ન હોય
પણ ફક્ત અંગબળનીજ જરૂર હોય. વળી એ કામો એ-
વાં જોઈએ કે જેમાં વેપાર ધંધો વધારવાનાં તથા દુકા-
ળની વખતે પૂરતા જથામાં પાણી પૂરૂં પાડવાનાં સાધનો
સમાયલાં હોય. એ કામોમાં મોટાં તળાવો ઊંડાં કરાવવાના,
નવા કુવા અને તળાવો ખોદવાના, નવા રસ્તા બાંધવાના
તથા જૂના સમારવાના, અને રસ્તાઓની બાજુઓએ ઝાડો
રોપવા સારૂ ખાડા ખોદવાના વગેરે કામોનો સમાવેશ થા-
યછે. આવાં બાંધકામ પાછળ હજારો લોક ધંધે લાગતાંજ
તપાસવું કે જે ઠેકાણે કામ ચાલે છે તે ઠેકાણે જગા સાફ
છે કે નહિ, તથા પાણી અને ખોરાક બરાબર મળી આ-
વે છે કે નહિ. એવે ઠેકાણે દરદ ઉત્પન્ન ન થાય તેની મુખ્ય
સંભાળ રાખવી. એવાં કામ પાછળ લાગેલા પુરૂષોને રો-

જ ત્રણ આના, સ્ત્રીઓને અઢી આના, અને છોકરાંઓને
બે આના પ્રમાણે રોજી આપવી. એ દર પૂરતો ગણાયછે.
કામે લાગેલાં લોકોને તેમની મજુરી અનાજના રૂપમાં
આપવા કરતાં તેજ ઠેકાણે કણિઆઓની દુકાનો ઉઘડાવ-
વી, અને તે કણિઆઓ પાસેથી મજુરો પોતાને જોઈતું અ-
નાજ પોતાને મળતા રોજના પૈસામાંથી ખરીદ કરે એવી
ગોઠવણ કરવી જોઈએ. કે જેથી કણિઆઓને પણ ઉત્તેજન મળે.

૫. અરસ્પરસ વહેવાર ચાલુ રાખવાનાં સાધનો સાચવવાં.

દુકાળનું આવતું જોર ઓછું કરી નાખવા સારૂ જે
ઉપાયો મુખ્ય લેવાના છે તે એ કે લોકોના અરસ્પરસના
વહેવારમાં જે ખામિયો હોય તે સુધારવી, તથા એક જગા-
એથી બીજી જગાએ વહેવાર ચલાવવાનાં સાધનો નબળાં
હોય તે મજબૂત કરવાં.

૬. વરસાદનું પાણી કુવા તળાવ વગેરેમાં ભરી રાખવું.

ખેતીવાડી માટે પાણી પૂરૂં પાડવા સારૂ કુવા અને
તળાવો પાણીથી ભરપૂર ભરી રાખવાં. વરસાદનું પાણી
મોટા જથામાં દરિઆમાં જતું રહે છે તેને ઘેરી લેઇ નદી
નાળાં કે એવાં બીજાં ખાડકોતરમાં તેનો જમાવ કરી
રાખવો. જમીન ઉપર ઘણો થોડો કર નાખી સરકારે ખે-
તીવાડીને ઉત્તેજન આપવું. જ્યાં અનાજ સસ્તું હોય ત્યાંથી
મોઘવારીની જગા ઉપર તે લેઇ જવાનો સરકારે બંદોબસ્ત
કરવો. દુઃખના ત્રાસની વેળાએ લોકો માંહોમાંહે લૂટફાટ
કરવા મંડી ન જાય તથા એક બીજાના જીવ ન લે તેને માટે
પોલીસનાં માણસોની મારફતે મજબૂત ચોકસી રખાવવી
અને સલાહ શાંતિ જાળવવી.

૭. જમીનમાં બંબા મૂકી પાણી ઉપર ખેંચવું.

દુકાળના વખતમાં કોઇ કોઇ વાર એવું બને છે કે પેટપૂર ખોરાક મળે છે, પણ પીવાના પાણીની ઘણી તાણ પડે છે. એવા વખતે કુવા, તળાવ વગેરે નવાણ સૂકાઈ ગયાં હોય તો અંગ્રેજી બંબાઓ જમીનમાં ઉતારી તેમની મારફતે તપાશી જોવું કે તે નવાણોના તળીએ પાણી છે કે નહિ. જો એમ માલમ પડે કે પાણી છે; તો તરતજ " પાતાળકુવા " (Artician Well) એવા નામે ઓળખાતા કુવા ખોદાવવા અને તે કુવાની જાળવણી કરવા સારૂ પોલીસનાં માણસો રાખવાં.

૮. કંદમૂળ અને ફળો માંહેલું તથા ઘાસ ઉપર દવના આકારમાં રહેતું પાણી ઉપયોગમાં લેવાની તજવીજ કરવી.

બ્રહ્મદેશનાં જંગલોમાં જે વાંસ ઉગે છે તે વાંસનાં ભૂંગળીઆંના નીચલા ભાગમાં સ્વચ્છ પાણી ભરાઇ રહે છે. એ પાણીમાં ચોખા મૂકવાથી તે પાણી સાથે મળીને ગરમીથી રંધાઈ રહેછે, અને તે રસ્તે જતા મુસાફરોને પેટ ભરવા કામ લાગે છે. કોઈ કોઈવાર મેદાનમાં ઉગતા ઘાસની ઉપર મોટા જથામાં દવ (ઝાકળ) પડેછે. એ દવના પાણીનો દુકાળના વખતમાં ઉપયોગ થઇ શકે. " મારશલ બુગીયાદ " નામનો ફ્રેન્ચ સરદાર પોતાના લશ્કર સાથે આફ્રિકામાં હતો તે વખતે તેણે ઘાસ ઉપરના દવનું પાણી ભેગું કરી તેથી પોતાની તરસ છિપાવી હતી. નાળીએરમાં રહેતા પાણીથી પણ દુકાળની વખતે તરસ છિપાવાયછે. આ સઘળી બાબતો દુકાળીઆ લોકોને સારી પેઠે સમજાવવી જોઇએ કે જેથી તેઓને ગરજની વખતે તેવા ઉપાયો લેવાનું સૂઝે. જો દુકાળના મૂલકની પાસે દરિઓ આવેલો હોય તો તેના ખારા પાણીને

મીઠું બનાવવાનો ઇંગ્લંડથી સંચો મંગાવી તેનો ઉપયોગ કરવો. ખારા પાણીને ઉકાળવાથી વરાળ થાય તે મીઠી હોયછે અને તેથી તે પીવાને જોઇતા પાણીની ગરજ પૂરી પાડી શકેછે.

૯. જંગલો કાપી નાખતાં અટકાવવાં.

કેટલાક માણસો હાલ એવી તકરાર ચલાવવા લાગ્યા છે કે વરસાદનું જમીન ઉપર પડવું જંગલો ઉપર ઘણો આધાર રાખેછે. જ્યાં જંગલો હોયછે ત્યાં વરસાદનું તાણ (આકર્ષણ) થાયછે અને જ્યાં જંગલો કાપી નાખેલાં હોયછે ત્યાં વરસાદ મનમાનતો પડતો નથી. આ અનુમાન ખોટું છે, તેમ કેટલુંક ખરૂં પણ છે. કેટલેક ઠેકાણે જંગલો કાપી નાખ્યાં હોય છે ત્યાં વરસાદ પડે છે, ત્યારે એ અનુમાન ખોટું પડેછે; પરંતુ કેટલેક ઠેકાણે જંગલો હયાત હોવાથી વરસાદ પડે છે અને તે કાપી નાખવાથી પડતો નથી ત્યાં એ અનુમાન ખરૂં પડેછે. ઇ. સ. ૧૮૭૮ ની સાલમાં એ તકરાર જોશથી ચાલી હતી, તેવામાં કેટલેક ઠેકાણે જ્યાં જંગલો કાપી નાખી સપાટ મેદાન કરી નાખ્યાં હતાં ત્યાં એટલો બધો વરસાદ તૂટી પડયો હતો કે ઉપલી તકરાર એક કોરે રહી ગઈ હતી. તો પણ આ બાબત કંઇ નક્કી થયું નથી અને ખરૂં શું છે તે વિષે સંદેહ રહેલો છે. પણ બીજી એક બાબત દાખલા દલીલોથી નક્કી થઇ ચૂકી છે, તે એ છે કે જે જે નદી નાળાંઓની પાસે જંગલો હોય છે તે કાપી નાખવાથી નદી નાળાં સૂકાઇ જાયછે અને જ્યાં જંગલો હયાત રહેછે ત્યાં નદીનું પાણી ભરપૂર રહે છે. એમ થવાનું કારણ એવું જાણવામાં આવેછે કે નદી પાસેનાં ઘીચ જંગલોની ડાળીઓ અને પાંદડાં ઉપર, તેમજ જે પાંદડાં પાકી જઈ નીચે ઢગલાબંધ પડે છે તે ઢગલાઓમાં વરસા-

દનું પાણી ઝીલાઈ રહે છે અને તે પાણી વરસાદ બંધ થયા પછી જમીન ઉપરથી ખેંચાઇ નદીમાં દાખલ થાય છે. એવી રીતે કેટલાંક ઠેકાણાંઓ ઉપર નજદીક ત્રણ ભાગ જેટલું વરસાદનું પાણી ઝીલાઇ રહેલું અને એકજ ભાગનું વ્યર્થ ગયેલું એમ જાણવામાં આવ્યુંછે. પણ જ્યાં નદી નાળાં પાસે જંગલ હોતાં નથી ત્યાંનું બધું પાણી દરિઆમાં જઈ ખાલી થઇ જાયછે અને તેથી પાછળથી એવાં નદી નાળાં અને વહેળીઆ જલદીથી સૂકાઈ જાયછે. આ બાબત ઉપર મુંબાઇના નામદાર માજી ગવરનર સર રિચર્ડ ટેમ્પલે ખૂબ ધ્યાન આપ્યું હતું. તે નામદાર જ્યારે પોતાની મુસાફરીએ નીકળ્યો હતો, ત્યારે તેણે દુકાળના મૂલકોની ઘણી બારીકીથી તપાસ કરી હતી, અને તે ઉપરથી તે જંગલો કાયમ રાખવાની મજબૂત ભલામણ કરતો હતો, અને જંગલને લીધે નદી નાળાં પાણીથી ભરેલાં રહેછે એ વિષેનો તે જબરો હિમાયતી થઇ પડ્યો હતો. જે જે ઠેકાણે જંગલો કાપી નાખ્યાં છે તે તે ઠેકાણે તે પાછાં ઉગાડવાની તે મજબૂત ભલામણ કરતો હતો.

૧૦. તંદુરસ્તી સુધારવાનાં ખાતાં ઉઘાડવાં.

એજ સર રિચર્ડ ટેમ્પલ દુકાળ વિષે લખાણ કરતાં કેટલાક ઉપાયોની અગત્ય જણાવે છે. તે કહે છે કે લોકોની તન્દુરસ્તી જાળવવા માટે જે જે ખાતાંઓ સ્થાપેલાં છે તેઓને મજબૂત કરવાં, અને બરાબર સારી હાલતમાં આણવાં. એ ખાતાના ઉપરી અમલદારોએ લોકોનાં શરીરની હાલત ઉપર મોઘવારીથી અથવા દુકાળ પડવાના ભયથી થતી અસરો તપાસવી, અને તે અસરોનાં ખરાબ પરિણામ ... ઉપાય લેવા.

ડૉ. પ્રદ્યુમ્ન ભ. ખાચર

૧૧. દુકાળમાં પિડાતાં લોકોને અહિંથી તહિં રઝળવા ન દેવાં.

વળી તે જણાવેછે કે દુકાળની ધાસ્તીમાં આવી પડેલાં લોકોને જેમ બને તેમ એક જગાએ અટકાવી રાખવાં; ગભરાટમાં અને નિરાશામાં તેઓને ખોરાકની શોધને માટે અહિંથી તહિં રઝળવા ન દેવાં. જેઓ દુકાળનો મૂલક છોડી બીજે દેશ જવા માગતાં હોય તેઓને સંભાળથી જવા દેવાં, પણ પછીથી અર્ધે રસ્તે જઇ ભૂખમરાથી દુબળાં થઇ પાછાં ન આવે તેની સંભાળ રાખવી. ઇ. સ ૧૮૭૪ માં બહાર અને બંગાળામાં પડેલા દુકાળની વખતે લોકોને આવી રીતે મરજી મુજબ રઝળતાં અટકાવવાથી પાછળથી નિપજતી ઘણી ખરાબીઓ અટકી હતી, અને એવોજ અટકાવ ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં મદ્રાસ અને મુંબઇના દુકાળની વેળાએ કરવામાં આવ્યો નહોતો તેથી લોકો ઘણી પીડા પામ્યાં હતાં.

૧૨. તંદુરસ્ત તથા નબળાં માણસો સારૂ બાંધકામો ઊભાં કરવાં.

લોકોના છૂટકારાને માટે સરકાર તરફથી જે જાહેર બાંધકામો ઊભાં કરવામાં આવે તે પાછળ મજબૂત બાંધાનાં માણસોને તેઓના ઘરથી થોડેક છેટે કામે લગાડવાં, અને જેઓ શરીરે અશકત હોય તેઓને માટે તેઓના ઘરની નજદીક કામો ઊભાં કરવાં; પરંતુ કોઇને જરા પણ કામ કરાવ્યા વિના ખોરાક આપવો નહિ.

ડૉ. પ્રદ્યુમ્ન ભ. ખાચર

૧૩. દુકાળથી પિડાતાં લોકોને ખોરાક વગેરે મળી શકે તેવી જગાએ લેઈ જવાની તજવીજ કરવી.

વળી સરકારે ઠેકાણે ઠેકાણે ચોકસી રાખવા સારૂ હોંશિયાર દેશી તેમજ યૂરોપિયન અમલદારો રાખવા. એઓનું કામ એ કે જૂદાં જૂદાં ગામડાં પોતપોતાની દેખરેખમાં લઈ તે ઉપર મજબૂત તપાસ રાખવી, અને જેઓ દુકાળથી પિડાતાં માલમ પડે તેઓનાં તન તથા મનની હાલત સુધારવા તરત ઉપાય કરવા. ઘણાં લોક બેદરકારપણાથી તથા નિરાશાથી પોતાના ઘરમાં પડી રહે છે અને પીડા પામી મરણ પામે છે. એવાં લોકોને શોધી કહાડવાં, અને તેઓની હાલત સુધારવા તાત્કાળિક ઉપાયો કામે લગાડવા. છેક થોડા થોડા અંતરે દવાખાનાં અને ખોરાક આપવાનાં મકાન ઉઘાડવાં અને દરદીઓને ત્યાં મોકલી દેવાં. જેઓ ત્યાં સુધી ચાલીને જવા અશકત હોય તેઓને ગાડીમાં બેસાડી મોકલી દેવાં. એવાં ઠેકાણાંઓમાં રાખેલા નોકરોએ આવાં દુઃખી લોકોની સાથે ઘણી માયાથી અને નરમાશથી વર્તવું, નહિતો તેઓ ત્યાં જતાં બિહેછે અને એવાં ધરમખાતાંનો આશરો લેવાને બદલે ઘરમાંજ છુપાઈ રહે છે. વળી કેટલાંક લોક એવાં હઠીલાં હોયછે કે આવાં છૂટકારાનાં ખાતાંઓમાં જવું પડે તેને માટે ઘરમાંજ મરવા તૈયાર થાય છે. એ લોકોને સમજાવવાનું અને ઘરમાંજ રાખી તેઓની બરદાસ્ત કરવાનું ગામના પટેલોનું કામ છે. એ પટેલો મહેનતુ અને ઇમાનદાર હોવા જોઈએ, અને તેઓ ઉપર સરકારી અમલદારોએ દેખરેખ રાખવી જોઇએ.

गूजरात वर्नाक्युलर सोसाइटीनां वेचवानां पुस्तकोनी यादी, तथा तेओने वेचवाना नियमो.

નીચે લખેલાં પુસ્તકોમાંથી પચીસ રૂપિઆનાં અથવા તેથી વધારે કીમતનાં રોકડી કીમતે સામટાં લેનારને સૈકડે વીશ ટકા પ્રમાણે કમિશન તથા બુકપોસ્ટનું ટપાલખર્ચ આપવામાં આવશે. અને ઓછામાં ઓછાં દશથી પચીશ રૂપિઆનાં રોકડથી સામટાં લેનારને દશાંશ કમિશન તથા બુકપોસ્ટનું ટપાલખર્ચ આપવામાં આવશે. પણ ટપાલમાં મોકલતાં ગેરવલ્લે પડે અથવા કંઈ જોખમ થાય તે મગાવનારને શીર છે. દરેક પાકીટ પોસ્ટઓફિસમાં પહોંચાડ્યાની પહોંચ દાખલ અરધાઆનાની ટીકીટ ઉપર પોસ્ટઓફિસની છાપ લેવામાં આવેછે. માટે મગાવનારે તે બાબતનો અરધો આનો વધારે મોકલવો. પૂરેપૂરાં નાણાં પ્રથમથી આવ્યા સિવાય પુસ્તકો મોકલવામાં આવશે નહિ. પોસ્ટની ટીકીટો વગેરે અવેજ મોકલનારે અમને પહોંચતા સૂધી પોતાને જોખમે મોકલવો. પોસ્ટની ટીકીટોમાંથી રૂપિએ અરધોઆનો વટાવનો કાપી લેવામાં આવશે. નાટપેડ પત્ર લેવામાં નહિ આવે.

મનીઓરડરો, પોસ્ટલ નોટો, અને આ સંબંધી કામકાજના સઘળા કાગળ પત્રો નીચે સહી કરનારના નામથી મોકલવાં.

ગૂ. વ. સોસાઈટીની ઓફિસ.
અમદાવાદ, તા૦ ૫ મી માહે
જુલાઈ સને ૧૮૮૪.

કૃપાશંકર દોલતરામ ત્રવાડી.
આસિ. સેક્રેટરી, ગૂ. વ. સોસાઈટી.